

TOMASZ M. KOWALSKI

Kolegium Filozoficzno-Teologiczne Polskiej Prowincji Dominikanów, Kraków

<https://orcid.org/0000-0002-3354-0447>

tkowalski@dominikanie.pl

Kościół pw. św. Marcina Biskupa w Mochowie z 1780 r. Historia budowlana świątyni i dzieje wyposażenia

The 1780 Church of St. Martin the Bishop in Mochowo: Architectural History and the Transformation of Its Furnishings

STRESZCZENIE

Niniejsze studium poświęcone jest historii budowlanej drewnianego kościoła parafialnego w Mochowie (powiat sierpecki). Na podstawie analizy źródeł archiwalnych i zachowanego materiału zabytkowego dokonano korekty powszechnie funkcjonującego datowania istniejącej dziś świątyni (jakoby pochodzącej z 1684 r.). Zwrócono szczególną uwagę na ewolucję bryły kościoła z 1780 r., w tym nadanie mu w 1876 r. interesującej, klasycyzującej parawanowej fasady, a także na architektoniczne skutki inwazyjnych, dwudziestowiecznych remontów. Tekst omawia również dzieje poprzedników istniejącego dziś kościoła oraz szczegółowo śledzi przemiany wystroju i wyposażenia zachodzące w ich wnętrzach na przestrzeni ostatnich 400 lat.

SŁOWA KLUCZOWE: Mochowo (powiat sierpecki), diecezja płocka, architektura drewniana, konwent dominikanów w Płocku, obraz Matki Bożej Śnieżnej

ABSTRACT

This study focuses on the architectural history of the wooden parish church in Mochowo (Sierpc County). Based on an analysis of archival sources and preserved historical material, the study revises the commonly accepted dating of the existing church (previously believed to date back to 1684). Particular attention is paid to the

structural evolution of the 1780 church building, including the addition of a notable Classicist screen facade in 1876, as well as the architectural consequences of invasive twentieth-century renovations. The study also discusses the history of the predecessors of the current church and traces in detail the changes in their decor and furnishings over the past four centuries.

KEYWORDS: Mochowo (Sierpc County), Diocese of Płock, wooden architecture, Dominican convent in Płock, painting of Our Lady of the Snows

Powstanie parafii i pierwszy kościół pw. św. Wojciecha i św. Doroty

Zasłużony badacz dziejów diecezji płockiej ks. Tadeusz Żebrowski przyjął czas powstania parafii w Mochowie na 1. połowę XIV w. Pierwsza wzmianka źródłowa pochodzi jednak dopiero z 1401 r. i wymienia jedynie imię plebana – Piotr¹. Należy przypuszczać, że istniał wówczas kościół parafialny, o którym jednak bliżej nic nam nie wiadomo.

Pierwszy znany nam opis archiwalny, na podstawie którego możemy cokolwiek stwierdzić o kształcie świątyni parafialnej, pochodzi dopiero z końca XVI w. – nie wiemy, czy istniejący wówczas kościół był pierwszym, czy już kolejnym stojącym w tym miejscu. Uwagę zwraca wspomniane podwójne wezwanie świątyni – jej patronami byli bowiem św. Wojciech i św. Dorota, nieczęsto występujący w parze dedykacyjnej kościołów i parafii. Patronat pierwszego polskiego męczennika może przemawiać za wspomnianą wyżej tezą ks. Żebrowskiego o czternastowiecznym rodowodzie parafii mochowskiej².

¹ Razem z Piotrem z Mochowa w aktach procesu sądowego odbytego w katedrze w Chełmży wymienieni są jako świadkowie sprawy proboszczowie sąsiednich parafii: Stanisław z Ligowa i Maciej (Mateusz) z Tłuchowa – szczątkowy fragment dokumentu znajdował się w zespole akt dotyczących diecezji chełmińskiej (zob. C.P. Woelki, *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. 1, *Das Bisthum Culm unter dem deutschen Orden 1243–1466*, Commissionsverlag von Theodor Berling, Danzig 1885, nr 430). Pieczętujący się herbem Prus Stefan (Szczepan) Goły z Miszewa i Szczytna, kasztelan płocki i jego żona Małgorzata z Zakrzewa figurują jako właściciele Mochowa dopiero w dokumentach z 4. ćw. XV w.; nabyli je najpewniej ok. 1476 r., rok później oboje zapisali klasztorowi dominikanów w Płocku czynsz roczny (3 kopy groszy) z dóbr Szczytno, Białyżewo i Mochowo, zob. K. Pacuski, *Stefan Goły z Miszewa i Szczytna h. Prus (zm. ok. 1484)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 43/2, Warszawa–Kraków 2005, s. 167–168. W latach 1471–1485 w posiadaniu Mochowa była już tylko wdowa po Stefanie oraz jej syn, również Stefan, zob. Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej: ADP), *Acta Episcopalia* (dalej: Ep) 2, s. 483. Dla porządku dodajmy, że ks. Żebrowski uważał, że fundację parafii w Mochowie należy przypisać rodzinie Prusów, do której należało w sąsiedztwie kilka wiosek, zob. T. Żebrowski, *Sierpc w średniowieczu i XVI wieku*, w: *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Towarzystwo Naukowe Płockie, Urząd Miejski w Sierpcu, Sierpc 2003, s. 102.

² J. Nowacki, *Z dziejów kultu św. Wojciecha w Polsce*, w: *Święty Wojciech w polskiej tradycji historiograficznej. Antologia tekstów*, red. G. Labuda, Warszawa 1997, s. 254–255. Dla porządku dodajmy, że św. Wojciech i św. Dorota wspólnie patronowali jednej z kaplic bocznych katedry św. Wita w Pradze, wzniesionej w XIV w. O starych patrociniach diecezji płockiej syntetycznie: T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1976, s. 12–13.

Protokół wizytacyjny z 11 października 1598 r. wspomina o drewnianym kościele parafialnym znajdującym się w dobrym stanie technicznym (jako dobre określono: dach, strop, podłogę) oraz z podobnie zachowanym wyposażeniem (ołtarze, ławki, chrzcielnica) i przyzwicie (łac. *decens*) malowaną amboną stojącą obok prawego ołtarza bocznego. Przy kościele stała dzwonnica z trzema dzwonami i kostnica – obie zachowane w dobrym stanie, a cmentarz przykościelny był dobrze ogrodzony i zamknięty. Na dachu kościoła była wieżyczka z czwartym dzwonem. W czasie przeprowadzenia wizytacji nie istniał już dokument erekcyjny parafii i duchowni posługujący w Mochowie nie umieli wskazać wizytatorowi czasu jej powstania. Prawo patronatu (łac. *ius patronatus*) przysługiwało świeckim fundatorom³.

Drewniany ołtarz główny z portatylem był konsekrowany i posiadał (zapewne jeszcze średniowieczną) nastawę w formie tryptyku. Wizytator odnotował, że zawierała ona nowo namalowany wizerunek *Ukrzyżowania*, który ujmowały po bokach dwa inne obrazy. Podobną formę miał ołtarz boczny prawy, stojący w korpusie nawowym dedykowany św. Wojciechowi⁴, który flankowały dwa skrzydła z wizerunkami św. Piotra i św. Pawła. Po lewej stronie kościoła stał trzeci ołtarz dedykowany św. Dorocie, którego nastawę stanowił stary, rzeźbiony wizerunek tej świętej, umieszczony na ścianie kościoła. Znajdujący się w ołtarzu portatyl był pęknięty (gdyż według relacji duchownych to przy nim – a nie przy ołtarzu głównym – nazbyt często odprawiano Eucharystię). Pod ołtarzem była kościelna studzienka (łac. *piscina*). Wizytator nie miał wiedzy o tym, czy oba ołtarze boczne były konsekrowane.

Z akt wizytacji dowiadujemy się, że na głównym ołtarzu niedawno umieszczono nowe cyborium w formie (łac. *in modum*) tabernakulum, dobrze zamknięte, w którym odtąd stale przechowywano puszki z Najświętszym Sakramentem. Na drzwiczkach był malowany na biało wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa. Po boku ołtarza wciąż znajdowało się dawne cyborium, które wówczas służyło jako szafka na oleje święte.

³ Patron kościoła parafialnego posiadał wiele praw i obowiązków wobec beneficjum parafialnego. Najważniejszym prawem była prezenta, a więc przywilej przedstawiania (prezentowania) biskupowi kandydata do objęcia kościelnego beneficjum. Spośród obowiązków należy wskazać troskę o kwestie materialnego stanu zachowania świątyni oraz nierzadko niektórych spraw kościelnych i społeczno-religijnych, ograniczając tym samym do pewnego stopnia autonomię miejscowego plebana, zob. S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne* (seria: *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, t. 6, red. J. Kłoczowski), Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL, Wydawnictwo KUL, Lublin 2004, s. 97–98.

⁴ Wprawdzie wizytator dwukrotnie przy opisie ołtarza bocznego zapisał imię świętego w formie „Albertus”, należy jednak przyjąć, że jest to błąd i przyjąć tożsamą formę imienia patrona zapisaną na początku protokołu jako „Adalbertus”.

Wśród sprzętów liturgicznych na wyposażeniu kościoła odnotowano m.in. trzy srebrne kielichy, dwa srebrne krzyże relikwiove, z których w większym umieszczono kilka relikwii, m.in. Krzyża Świętego i innych świętych; co do mniejszego nie było wiadomo, jakie szczątki się w nim znajdują. Na wyposażeniu kościoła był również srebrny pacyfikał, mosiężna, złożona monstrancja oraz srebrny relikwiarz na stopie, ze szczątkami św. Zenona i Towarzyszy (łac. *ossa Zenonis et Sociorum*).

Istniejący do dziś, późnogotycki, architektoniczny relikwiarz szafkowy (ryc. 1) ma formę puszki osadzonej na owalnej stopie (dodana w 1790 r.). Korpus prostopadłościenny, zwieńczony trójkątnie, od frontu przeszklony, ujęty po bokach parą skrzydełek dekorowanych wicią roślinną i pinaklami z maswerkami. Szkło *reservaculum* ujmujące wąską, koronkową ramę z rytą dekoracją roślinną, otoczona ornamentem sznurowym. Całość wieńczył pierwotnie czteroramienny krzyż. Partykuły relikwiove osadzono na dekoracyjnych gałązkach roślinnych wykonanych z wąskiej blachy giętej na kształt wolut⁵. Jest to najstarszy, zachowany do dziś, element wyposażenia kościoła mochowskiego.

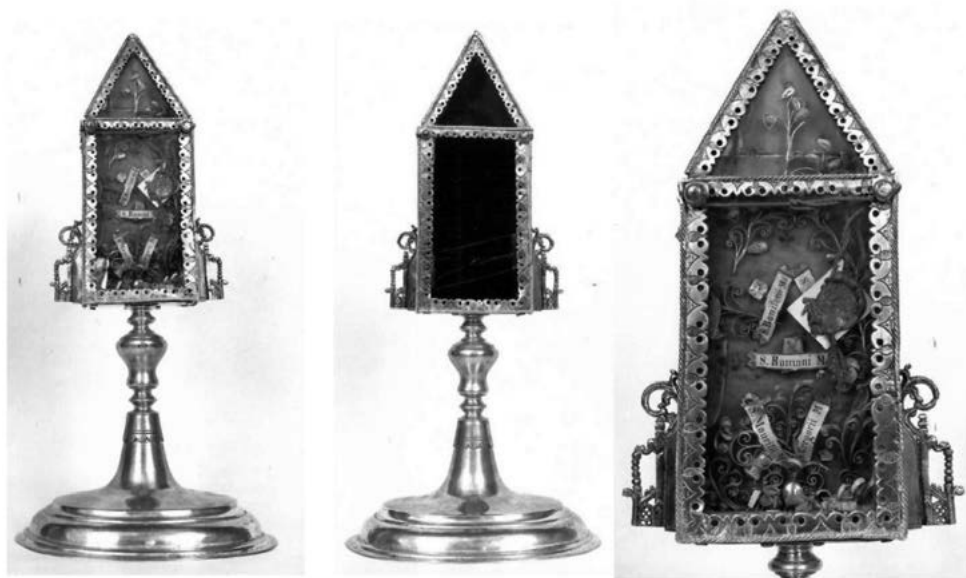
Beneficjum proboszczowskie w Mochowie należało wówczas do ks. Mateusza Żółtowskiego⁶. Duchowny był kanonikiem katedralnym płockim i kapłanem bisku-

⁵ Fototeka Złotnictwa Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu (dalej: Fototeka IZiK), Mochowo, Relikwiarz, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski, sygn. 9007; Fototeka Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej: Fototeka ISPAN), Mochowo, Relikwiarz szafkowy, fot. W. Wolny, nr neg. 97895, 97896; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, z. 23: powiat sierpecki, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Pracownia Inwentaryzacji Zabytków, Warszawa 1971, s. 13, fig. 110 (dalej cyt.: KZSP 10/23); *Katalog złotnictwa w zbiorze dokumentacji specjalistycznej Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, oprac. M. Gradowski, M. Pielas, cz. I, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2006, s. 460 (nr kat. 340/6). We wnętrzu relikwiarza widoczne są późniejsze, drukowane banderole z imionami: S. Bonifacii M.; S. Vincentii M.; S. Romani M.; S. Mauricii M.; S. Gregorii M. Nie ma w nich śladu po głównych relikwiach w nim się znajdujących, tj. św. Zenona Męczennika. Najpewniej znajdowały się one pierwotnie w górnej części relikwiarza, dziś pustej. Układ partykuł mógł zostać zmieniony również w czasie renowacji sprzętu w końcu XVIII w. (relikwiarz przerobiono w 1790 r.), o czym informuje inskrypcja na kryzie stopy, zob. dalej, przyp. nr 44; oraz ok. 1893 r., zob. Archiwum Parafii w Mochowie (dalej: APar), *Księga wizyt* [1891–1978], k. 7v. W 2017 r. relikwiarz przekazano w depozyt do Muzeum Diecezjalnego w Płocku.

⁶ ADP, Acta Visitationis (dalej: AV) 5, k. 58v. Mateusz (vel Maciej) Żółtowski urodził się ok. 1560 r., był synem Stanisława Żółtowskiego i Joanny z Massalskich. Studiował w Rzymie, gdzie w 1589 r. uzyskał tytuł doktora teologii. Był dobrodziejem kolegiaty pułtuskiej, gdzie został pochowany po śmierci w 1614 r. Niegdyś istniał nagrobek ks. Mateusza, z którego inskrypcję odpisał Szymon Starowolski (zob. S. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum*, Cracoviae 1655, s. 707; F. Ogończyk-Żółtowski, *Monografia rodu Żółtowskich herbu Ogończyk*, Warszawa 1914, s. 37–38). Ks. M. Grzybowski błędnie podał, że Mateusz był synem Sebastiana, zob. M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo Diecezji Płockiej*, t. 9, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2022, s. 138. Wobec nieobecności Żółtowskiego w Mochowie, obowiązki duszpasterskie pełnili wikariusze: Stanisław z Gozdowa (w kapłaństwie od 11 lat) i neoprezbiter Mateusz Pęszyński. Nauczycielem w szkole parafialnej był diakon Stanisław z Sikorza.

pa Piotra Dunin-Wolskiego. W czasie dyplomatycznego pobytu płockiego ordynariusza w Rzymie przebywający z nim ks. Mateusz wystarał się o pozyskanie dla Mochowa cennych relikwii oraz przywilejów odpustowych⁷.

W niedługim czasie ponownie zwizytowano kościół mochowski, z tego wydarzenia zachował się protokół, którego treść przynosi nowe informacje o interesującej nas budowli. Wynika z niego, że stan techniczny kościoła się pogorszył, zmniejszała się też obsada duszpasterska posługująca w parafii. W 1609 r. funkcjonowało już pojedyncze patrocinium kościoła – św. Wojciecha. Prawo świeckiego patronatu w parafii miał wówczas Stanisław Grabski, syn Marcina (Grabscy dziedziczyli w Mochowie i pełnili funkcję kolatorów kościoła od 1562 r. do 1678 r.)⁸. Proboszczem był ks. Stanisław z Sikorza, jednak nie miał już do pomocy wikariuszy, jak to było jeszcze przed kilku laty.

Ryc. 1. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, relikwiarz późnogotycki

Źródło: fot. W. Górski, arch. IZiK UMK w Toruniu.

⁷ ADP, AV 5, k. 58v Prawo odpustów z procesją solenną uzyskał dla Mochowa w 1579 r. nuncjusz apostolski na dworze królewskim Stefana Batorego, Giovanni Andrea Caligari. Odbywały się one na święta: Obrzezania Pańskiego, Niedzielę Wielkanocną i Zesłanie Ducha Świętego, na święta maryjne, święta patronów św. Wojciecha i św. Doroty oraz w dzień dedykacji kościoła. Na prośbę biskupa płockiego Piotra Dunin-Wolskiego w 1586 r. zatwierdził je papież Sykstus V. Wówczas uzyskano także od Stolicy Apostolskiej potwierdzenie autentyczności relikwii św. Zenona męczennika, które przywieziono z Rzymu.

⁸ J. Łempicki, *Herbarz szlachty powiatu sierpeckiego* (seria: *Herbarz mazowiecki* t. 4), red. Z. Dumowski, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc 2008, s. 49.

Odnosnie do konstrukcji budowli wizytator odnotował całkowite zniszczenie stropu kościoła, brakowało okna w chórze, z kolei ściany i podłoga były w należytym porządku (łac. *mundus*). Dach był drewniany, stary. Drewniana dzwonnica była również stara, przylegała do kościoła, wisiały w niej trzy dzwony, czwarty umieszczony był w sygnaturce, pośrodku kalenicy dachu kościoła. Cmentarz przykościelny był otoczony drewnianym płotem, zniszczonym, z zepsutymi furtkami, przy ogrodzeniu stała drewniana kostnica.

Kościół był orientowany, z prezbiterium skierowanym na wschód. Do budowli prowadziło dwoje drewnianych drzwi (od południa i zachodu). We wnętrzu stały trzy drewniane ołtarze z nastawami, z których jedną zdobiły starodawne malowidła (łac. *adornata imaginibus antiquae picturae*). W ołtarzach były cztery portatyble, z czego dwa były pęknięte, nie było w nich relikwii. Cyborium znajdowało się w środkowej części ołtarza głównego, było drewniane i ozdobione malowanym, niebrzydkim (łac. *non deformis*) wizerunkiem. Pośrodku kościoła na belce tęczowej umieszczony był krucyfiks z asystą (Matka Boża i św. Jan Ewangelista). Kościółowi brakowało konfesjonálu. Na wyposażeniu kościoła były cztery kielichy z patenami, srebrna promienista monstrancja, częściowo wyzłocona, dwa metalowe krzyże, pacyfikał i srebrny, przeszkłony relikwiarz przypominający monstrancję (łac. *instar monstrantiae*)⁹. Nie posiadamy więcej informacji o losach kościoła parafialnego na przestrzeni niemal całego wieku XVII¹⁰.

Od 1678 r. dobra w Mochowie po Grabskich odkupili Żółtowscy. Odtąd rodzina ta dziedziczyła w Mochowie przez całe osiemnaste stulecie. Przysługiwała im także funkcja kolatorów kościoła parafialnego wraz z prawem patronatu. Pierwszym kolatorem był Wojciech (vel Wojciech-Jan) Żółtowski, pisarz grodzki płocki¹¹. W protokołach wizytacyjnych z 1725 i 1739 r. jako kolatora wzmiankowano jego syna, Wojciecha Żółtowskiego¹², a później w 1776, 1782 i 1783 wnuka Teofila (ryc. 2)¹³.

⁹ ADP, AV 9, k. 38–39, 40.

¹⁰ W 1653 r. wizytowano kościół (o czym wspomniano w 1739 r., zob. ADP, AV 262, k. 138v) jednak protokół z tej wizyty się nie zachował do naszych czasów.

¹¹ J. Łempicki, *Herbarz...*, dz. cyt., s. 548.

¹² ADP, AV 258, k. 37; AV 262, k. 139v. Był synem również Wojciecha (vel Wojciecha-Jana; zm. 1704 r.), podśędka ziemskiego i grodzkiego płockiego, zob. F. Ogończyk-Żółtowski, *Monografia...*, dz. cyt., s. 47; J. Łempicki, *Herbarz...*, dz. cyt., s. 551–552.

¹³ ADP AV 292, k. 12v, 21v; AV 308, k. 232; AV 312, 198v. Urodzony w 1746 r., żonaty z Brygidą z Ostaszewskich. W 1776 r. wojski zawkrzeński, w 1782 i 1783 r. łowczy zawkrzeński, zob. F. Ogończyk-Żółtowski, *Monografia...*, dz. cyt., s. 48; J. Łempicki, *Herbarz...*, dz. cyt., s. 552–553. Zmarł w Mochowie 7 sierpnia 1800 r., pochowany został w krypcie pod kościołem; w 2016 r. ufundowano w kościele epitafium upamiętniające Teofila, jego małżonkę i ich syna Antoniego; zob. ADP, Akta metrykalne (dalej: AM) nr 694, s. 143.

Ryc. 2. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, tablica pamiątkowa rodziny Żółtowskich

Źródło: fot. A. Warczachowska, 2023 r.

Nowy kościół pw. św. Marcina z Tours i Matki Bożej Śnieżnej (1684 r.)

W latach 1683–1684, w czasie, gdy komendarzem parafii w Mochowie był ks. Jan Bogdański, wybudowano kolejny kościół¹⁴. 5 października 1684 r. konsekrował go biskup Stanisław Całowański, sufragan i archidiakon płocki¹⁵. Świątynia zyskała wówczas nowe podwójne patronium – w miejsce dawnych patronów: św. Wojciecha i św. Doroty, kościół dedykowano św. Marcinowi z Tours i Matce Bożej Śnieżnej¹⁶. Niejasne są powody tej zmiany. Zdaje się, że patronat św. Marcina można powiązać z domniemanym fundatorem świątyni – Marcinem Michowskim (którego nazwisko znamy dopiero z protokołu wizytacyjnego z 1776 r.¹⁷), a wezwanie maryjne (łac. *Beatae Virginis*

¹⁴ Na podstawie szczątkowo zachowanych zapisów w księdze chrztów parafii mochowskiej można ustalić, że urzędował on w parafii w czasie budowy kościoła, zob. ADP, AM nr 693, s. 147–150; M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo...*, dz. cyt., t. 9, s. 19 – według niejasnych ustaleń autora ks. Bogdański urodził się ok. 1665 r. (w czasie budowy kościoła w Mochowie musiałby mieć 19 lat).

¹⁵ Tego samego dnia poświęcił portatył do głównego ołtarza, umieszczając w nim relikwie: św. Celsusa, św. Eufemii i św. Kandyda.

¹⁶ ADP, AV 258, k. 37–37v.

¹⁷ Kwestia fundatora świątyni z 1684 r. jest bardzo niejasna. Jego nazwisko znamy z dokumentów niemal 100 lat późniejszych – z tekstu biskupiej lustracji wynika, że informacja o dobrodzieju i konsekracji świątyni pochodziła z drewnianej tablicy, która wisiała wówczas (1776 r.) na jednej ze ścian kościoła.

Mariae ad nives) z nowym wizerunkiem, który umieszczono w nastawie ołtarza głównego (ryc. 3 – zachowany w kościele do dziś¹⁸). Typ ikonograficzny Matki Bożej Śnieżnej od XVII w. (na gruncie sukcesywnej recepcji reformy trydenckiej Kościoła) cieszył się w Rzeczypospolitej ogromną popularnością – nawiązujący do rzymskiego pierwowzoru wizerunek (ikona „*Salus Populi Romani*” z bazyliki Santa Maria Maggiore), był tak licznie kopiowany, a jednocześnie trawestowany w detalach dla lokalnych potrzeb, iż swego czasu w literaturze określano go mianem „Matki Boskiej Polskiej”¹⁹. W okolicy Mochowa można wskazać inne nieodległe kopie tego obrazu: choćby czczony jako łaskami słynący, malowany na desce obraz w nastawie ołtarza głównego w kościele w Siecieniu (pocz. XVII w.) czy wizerunek w retabulum ołtarza bractwa różańcowego w kościele konwentualnym benedyktynek w Sierpcu (XVII w.)²⁰.

Informacja ta nie pojawia się w żadnym innym zachowanym protokole wizytacyjnym; domniemany fundator Michowski i jego środowisko rodzinne nie są również bliżej rozpoznani. Zaskakuje zwłaszcza fakt fundacji kościoła przez nieznaną w okolicy rodzinę, mimo iż prawo patronatu w kościele mieli już wówczas posiadać Żółtowscy. Przy odwoływaniu się do protokołu z 1776 r., z biegiem czasu przekształcono formę zapisu fundatora z „Michowski” na „Mochowski” – użyto jej zapewne po raz pierwszy w schematyzmie diecezjalnym z 1873 r. (zob. *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis plocensis. Tom III (1853–1875)*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 2015, s. 508) i powtarzano konsekwentnie w kolejnych wydaniach schematyizmu. Zob. także: *Wizyta kanoniczna dekanatu sierpskiego dopełniona przez J. Eksk. ks. Biskupa Kossowskiego w miesiącach sierpniu i wrześniu r. b.*, „Przegląd Katolicki” 1886, nr 52, s. 826. Informację o kościele fundacji Mochowskich (a nie Michowskich) upowszechniły w literaturze autorki *Katalogu zabytków...* w 1971 r. (zob. KZSP 10/23, s. II, 13). Treść protokołu wizytacyjnego z 1776 r. została wydana drukiem w 1981 r., a autor edycji źródłowej, powołując się na zapis z *Katalogu zabytków...*, zasugerował możliwą oboczność nazwiska zbliżoną do nazwy wsi – Mochowski (zob. *Materiały do dziejów Ziemi Płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII w.*, cz. 1, oprac. M.M. Grzybowski, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 1981, s. 58, 68). Marcin Michowski (z Mochowa?) jest być może tożsamy z fundatorem obrazu św. Marcina (XVII w.) do kaplicy Kulińskich przy kościele farnym w Płocku, zob. A.J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej i wydrukowana r. 1917*, Płock 1917, s. 435.

¹⁸ ADP, AV 258, k. 37v. *Katalog zabytków...* słusznie zatem datuje powstanie obrazu na XVII w., zob. KZSP 10/23, s. 13, fig. 39. Zob. też Fototeka ISPAN, Mochowo, Obraz Matki Boskiej Śnieżnej, fot. W. Wolny, nr neg. 97886.

¹⁹ M. Kornecki, *Matka Boska Polska. Adaptacja i rozpowszechnienie typu ikonograficznego obrazu Matki Boskiej Śnieżnej od XVI do XVIII wieku*, w: *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 3, *Kultura artystyczna* (seria: *Dzieje Lubelszczyzny*, 6), red. T. Chrzanowski, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin 1992, s. 398. Określanie go tym mianem zaoponował niedawno: M.T. Gronowski, *Matka Boża Śnieżna (Sancta Maria Maior/Salus Populi Romani) w Polsce. Prolegomena do badań nad rozwojem kultu i wizerunków*, „Kościoł w Polsce. Dziej i kultura” 2018, nr 17, s. 228–230. Zob. też: G. Jurkowlaniec, *Kopie wizerunku Matki Boskiej Śnieżnej w epoce nowożytnej*, w: *Barok polski wobec Europy. Sztuka przekładu. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej w Warszawie, 15–17 września 2003 roku*, red. A. Nowacka-Jeżowa, M. Prejs, Wydawnictwo Anta, Warszawa 2005, s. 222–240.

²⁰ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, z. 15: *Okolice Płocka*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1992, s. XIV, 83, fig. 102; oraz: KZSP 10/23, s. 24, fig. 36.

Ryc. 3. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, ołtarz główny, obraz Matki Bożej Śnieżnej (XVII w.) w koszulce z blachy srebrnej (z ok. 1770 r.)

Źródło: fot. T.M. Kowalski, 2023 r.

Nowy drewniany kościół w Mochowie, podobnie jak poprzednik, był orientowany, z wydzielonym prezbiterium po stronie wschodniej i przylegającą do niego zakrytą. Wejście główne prowadziło od strony zachodniej, wejście boczne od południa. Jedne i drugie drzwi poprzedzały drewniane kruchty. Na kościele znajdowała się wieżyczka, a po stronie zachodniej kościoła, na cmentarzu przykościelnym stała drewniana dzwonnica oraz także kostnica.

Nowy ołtarz główny był malowany, częściowo złożony i srebrzony. W centrum znajdował się wspomniany już nowy obraz Matki Bożej Śnieżnej. W górnej kondygnacji umieszczono obraz patrona świątyni św. Marcina z Tours, biskupa i wyznawcy. Na ołtarzu stało tabernakulum, które było dobrze zamykane. Tuż obok niego, po stronie ewangelii, stał stary ołtarz dedykowany św. Dorocie, pochodzący z poprzedniego kościoła. W korpusie kościoła stał trzeci ołtarz dedykowany św. Marcinowi z Tours, ozdobiony obrusami i antependium²¹.

²¹ Umieszczono na nim portatyl, który na dwa lata przed konsekracją nowego kościoła, w 1682 r. poświęcił biskup Całowański, umieszczając w nim relikwie św. Paulina, św. Wiktoryna i św. Sewera. Według protokołu ołtarz stał „po stronie zachodniej” korpusu (naprzeciw ołtarza głównego?).

Po pół wieku istnienia nowej świątyni biskupi wizytator w 1725 r. odnotował stosunkowo dobry stan drewnianych stropu i podłogi oraz dwu wejść. Wskazał na częściowe zniszczenie okien i niektórych partii dachu (dodając, że powstały one w wyniku wiatru). Dodano, że w kościele nie ma chóru muzycznego ani organisty. Proboszczem był wówczas ks. Marcin Ligowski, prezentowany na stanowisko przez Wojciecha Żółtowskiego w 1712 r.²² Kolejny protokół wizytacyjny pochodzi z 26 września 1739 r. Wymienia on już tylko pojedyncze patrocinium kościoła – św. Marcina z Tours. Proboszczem był w tym czasie ks. Mikołaj Dąbrowski prezentowany na stanowisko przez Wojciecha Żółtowskiego w 1737 r.²³ We wnętrzu kościoła zaszło niewiele zmian względem ostatniej wizyty kanonicznej. Odnotowano wezwanie głównego ołtarza (łac. *B.V.M. ad nives*), wspomniano o istnieniu dawnego, rzeźbiennego konterfektu św. Doroty w ołtarzu bocznym stojącym w prezbiterium, wskazano brak portatylu w ołtarzu bocznym św. Marcina oraz poinformowano, że kościołowi przybył czwarty dedykowany św. Antoniemu z Padwy ołtarz, który miał portatył, obrusy i antependium. Na chórze muzycznym pojawił się mały pozytyw (najpewniej nie bez związku z nowym uposażeniem dla organisty ufundowanym przez kolatora Żółtowskiego w 1737 r.)²⁴.

W latach 1756–1772 plebanem w Mochowie był ks. Jakub Rzeszotarski, który ok. 1770 r. sprawił istniejącą do dziś srebrną rokokową koszulkę wotywną, którą przyozdobiono obraz Matki Bożej Śnieżnej w nastawie ołtarza głównego²⁵. Wykonanie dzieła zlecono złotnikowi toruńskiemu Janowi Letyńskiemu²⁶.

²² ADP, AV 258, k. 37–38.

²³ Urzędował w Mochowie w latach 1737–1756. Na probostwo mochowskie prezentowano go tuż przed święceniami diakonatu (10 kwietnia 1737 r., diakonat 18 kwietnia tego roku, prezbiterat 5 maja), była to więc jego pierwsza parafia. W 1757 r. przeszedł na probostwo w Radzikach. Według ks. M. Grzybowskiego dożył 105 lat, zob. M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo Diecezji Płockiej*, t. 7, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2019, s. 53–54.

²⁴ ADP, AV 262, k. 137–138.

²⁵ Wśród innych działań ks. Rzeszotarskiego potwierdzających jego szczególną część oddawaną Matce Bożej była jego troska o rozwój rodzącego się wówczas kultu maryjnego w nieodległym Żurawinie (w granicach parafii mochowskiej). W 1762 r. ks. Rzeszotarski rozpoczął spisywanie świadectw wiernych o uzdrowieniach, których doświadczyć mieli oni, czerpiąc wodę ze studzienki znajdującej się we wsi. Nieopodal niej właściciel miejscowych dóbr Bartłomiej Humięcki wraz z żoną Justyną z Rościszewskich wzniesli ok. 1770 r. drewnianą kaplicę.

²⁶ M.F. Woźniak, *Złotnictwo sakralne Prus Królewskich. Studium typologiczno-morfologiczne*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012, s. 232; *Katalog złotnictwa...*, s. 460 (nr kat. 340/7) – tu szerzej datowane na lata 1767–1775. Artysta w ciekawy sposób zróżnicował ornamentem partie szat Madonny i Dzieciątka. Strój Marii ozdobił motywem rocaille, a szaty Jezusa ornamentem akantowym i częściowo łamanej taśmy z układami cęgowymi. Nieczęstym zabiegiem było wyrobienie w srebrnej blasze partii karnacji postaci (dłonie Marii oraz dłonie i stopy Jezusa), pozostawiając odsłoniętymi jedynie twarze obu postaci.

Protokół wizytacji generalnej parafii mochowskiej z 9 marca 1776 r. opisywał nadzwyczaj zły stan techniczny kościoła parafialnego (odnotowano wówczas pojedyncze patrocinium: Najświętszej Maryi Panny Śnieżnej), w którym zniszczone były podwaliny, podłoga i ściany. Niewiele nowych informacji odnotowano w związku z jego wyposażeniem. W zestawieniu z protokołem sprzed 36 lat wynika, że we wnętrzu ubył jeden ołtarz. Obrazy we wszystkich trzech istniejących określono jako „pięknie odmalowane”. Jako „stare” określono chrzcielnicę i pozytyw. Oleje święte wciąż przechowywano w starym cyborium, zapewne tożsamym ze wspomnianym w protokole z roku 1598. Wśród sreber kościelnych na pierwszym miejscu wspomniano o srebrnej koszulce na obrazie w ołtarzu głównym i zgromadzonych przy nim wotywnych aplikacjach: dwóch srebrnych koronach, ośmiu wotach, medaliku i perłowych koralach umieszczonych na szyi Matki Bożej. Spośród *vasa sacra* wymieniono trzy kielichy, puszkę i monstrancję. Z kolei w dawnym relikwiarzu św. Zenona odnotowano, iż szkło zamykające ostensorium było pęknięte.

Ubóstwo gospodarstwa parafialnego²⁷ i grożący katastrofą stan techniczny świątyni powodowały niemałe problemy z obsadzeniem urzędu proboszczowskiego, zwłaszcza gdy kolator chciał promować duchownego na dłuższy czas i miał ambicje na współpracę z dobrze wykształconym, doświadczonym i aktywnym księdzem, gotowym na podjęcie wspólnego dzieła, jakim było np. wzniesienie i wyposażenie nowej świątyni. Z zapisów wizytacyjnych odnośnie do uposażenia plebańskiego dowiadujemy się, że „dochody bardzo szczupłe tak dalece, że wytrąciwszy zapłatę czeladzi, expensa gospodarskie – na reparacje, na odzienie i wyżywienie uczciwe – pleban nie ma”. W lipcu 1772 r. Teofil Żółtowski wystarał się u władzy diecezjalnej na wydelegowanie do Mochowa nowego duchownego – promował wówczas na to stanowisko neoprezbitera, ks. Józefa Przedpeńskiego (ur. w 1747 r.), który pracował tu do roku 1781. W 1776 r. kolator zaczął przygotowywać remont kościoła – rozpoczął m.in. sezonowanie drewna do odbudowy świątyni²⁸. Starą, niemal stuletnią świątynię z 1684 r. całkowicie rozebrano²⁹.

²⁷ O stanie mieszkania plebańskiego wizytator napisał, że jest on „bardzo podły” oraz „zbyt pognity i spróchniały”, a pozostałe budowle należące do beneficjum określił jako „do upadku nachylone”.

²⁸ ADP, AV 292, k. 13v, 21v.

²⁹ Podkreślić należy, że w literaturze przedmiotu powszechnie przyjęta jest siedemnastowieczna datacja istniejącej do dziś świątyni parafialnej w Mochowie (rzekomo jedynie przebudowanej w XVIII w.), co – jak wykazuję w dalszej części niniejszego opracowania – jest nieuzasadnione, por. Z. Cieśla-Reinfusowa, *Materiały do sztuki ludowej Mazowsza Płockiego*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1953, t. 7, z. 1, s. 43, 46; J. Sokołowski, J. Żmudziński, *Mazowsze Płockie. Przewodnik Turystyczny*, Sport i turystyka, Warszawa 1967, s. 237; *Inwentaryzacja krajoznawcza województwa warszawskiego*, red. J. Żmudziński, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze – Okręg Mazowiecki, Warszawa 1969, s. 135; KZSP 10/23, s. 13; *Diecezja Płocka. Struktura personalno-administracyjna (stan z dnia 1 października 1977 r.)*, red. W. Lis, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1978, s. 187; J. Szałygin, J.A. Wiśniewski, *Mate-*

Nowy kościół pw. św. Marcina z Tours w Mochowie (1779–1780)

Za czasów urzędowania ks. Przedpeńskiego Teofil Żółtowski rozpoczął budowę nowego kościoła, która trwała w latach 1779–1780. W miejscu poprzedniczki rozpoczęto wznosić drewnianą świątynię, pod którą wylano nowe fundamenty, a kamień węgielny poświęcił i położył z upoważnienia władzy diecezjalnej ks. Dionizy Kortes, dziekan sierpecki w dniu 27 kwietnia 1779 r.³⁰ W pierwszym etapie prac ziemnych wykonano również murowany grobowiec kolatorski pod prezbiterium³¹. Bryła nowej świątyni ukończona została w 1780 r., a w kolejnych miesiącach trwały prace wykończeniowe. Kościół wzniesiono z drewna sosnowego w konstrukcji zrębowej na rzucie czworoboku z węższym prezbiterium po stronie zachodniej (zmieniono orientację świątyni względem poprzedniczki – fasadę skierowano w stronę wsi, a nie dworu, jak dotąd). Dwa rzędy słupów rozdzielały korpus na trzy nawy. Do kościoła prowadziło dwoje drzwi poprzedzonych kruchtami (łac. *porticus*), główne od wschodu i boczne od południa, dach przykryto kłębem, a na kalenicy wzniesiono wieżyczkę obitą blachą. Zakrystia znajdowała się na osi kościoła, za ołtarzem. Wnętrze było pod drewnianym stropem, a podłogę wykonano z desek. Wraz z budową kościoła wzniesiono nową dzwonnicę na dwa dzwony i ogrodzenie cmentarza przykościelnego wraz z nową kostnicą (łac. *ossuarium*)³².

riały do katalogu drewnianego budownictwa sakralnego na Mazowszu, „Mazowsze” 1994, nr 3, s. 55–56; A. Zakrzewski, *Przewodnik po dekanacie tłuchowskim*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2005, s. 17; *Mazowieckie kościoły drewniane*, red. B. Jezierska, R. Nadolny, Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków, Warszawa 2009, s. 72; P.B. Gąsiorowski, *Tradycja Mazowska. Powiat sierpecki. Przewodnik subiektywny*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, Agencja Wydawnicza Egros, Warszawa 2013, s. 89; J.B. Nycek, *Gmina Mochowo. Przyroda. Dzieje. Społeczeństwo*, Wydawnictwo Marow, Płock 2014, s. 101; P.B. Gąsiorowski, *Sierpeckie „naj”*, w: *Ziemia sierpecka znana i nieznana. Przewodnik historyczno-krajoznawczy, tom 2*, red. Z. Dumowski, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc 2015, s. 31; J.B. Nycek, *Architektura miasta Sierpca i powiatu sierpeckiego*, Wydawnictwo Marow, Płock 2016, s. 78; J.A. Wiśniewski, *Kościoły drewniane Mazowsza*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków 2016, s. 64–65. Dla porządku dodajmy, że autorzy *Słownika geograficznego...* z 1885 r. poprawnie wskazali czas budowy i konsekracji kościoła na rok 1783, zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1885, s. 559.

³⁰ M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo...*, t. 7, s. 76.

³¹ W 1780 r. w nowym grobowcu, jeszcze w czasie wykańczania nowego kościoła pochowano żonę kolatora Brygidę z Ostaszewskich, zmarłą 20 czerwca tegoż roku. W akcie zgonu wskazano, że miejsce pochówku kolatorów było przygotowane pod zakrystią, która znajdowała się za ołtarzem głównym, zob. ADP, AM nr 694, s. 92.

³² ADP, AV 308, k. 232–232v, 234v; AV 312, k. 198–201v. J. Wiśniewski zasugerował, że pierwotne prezbiterium kościoła było zamknięte trójbocznie; zastąpiono je ścianą prostą w czasie remontu w 1876 r., zob. J.A. Wiśniewski, *Kościoły...*, s. 35.

Do kościoła sprawiono nowe wyposażenie, m.in. trzy nastawy ołtarzowe (pomalowane i wyzłocone w 1783 r.³³) oraz dwa konfesjonały. W retabulum ołtarza głównego umieszczono przeniesiony z poprzedniej świątyni obraz Matki Bożej Śnieżnej, przyozdobiony wówczas srebrnymi koronami i wotami. Nowa nastawa (zachowana *in situ* do dziś, ryc. 4) ma charakter późnobarokowy i jest bogato zdobiona ornamentem regencyjnym (m.in. wertykalna dekoracja wstęgowo-cęgowa wzbogacona motywem kratki w uszakach korpusu i zwieńczenia oraz w polach między kolumnami i na licu antependium³⁴). Na retabulum umieszczono figury świętych: Wojciecha, Stanisława, Szczepana i Walentego³⁵.

Ryc. 4. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, ołtarz główny z ok. 1780 r.
Źródło: fot. W. Turowski, 1921 r., arch. MD w Płocku.

³³ ADP, AV 312, k. 198v. W październiku 1780 r., dzięki staraniom kolatora, papież Pius VI udzielił odpustu za dusze zmarłych na cały tydzień po dniu zadusznym; odpust związane z nowym ołtarzem głównym, na którym umieszczono stosowną inskrypcję o jego uprzywilejowaniu (zachowana i czytelna do dziś), zob. ADP, Ep 73–104, s. 436–440. Dokument odpustowy przechowywany był jeszcze w kościele w 1842 r., zob. ADP, AV 417, k. 40v.

³⁴ Antependium od l. 90. XX w. znajduje się w kaplicy pw. NMP Królowej Polski we wsi Źródła (par. Ligowo, pow. lipnowski), zob. Fototeka ISPAN, Mochowo, Mensa ołtarzowa – antependium rzeźbione, fot. W. Wolny, nr neg. 97885. W tej samej stylistyce, a więc zapewne jako dzieło tego samego warsztatu wykonano zachowany do dziś drewniany feretron mieszczący dziś oleodruki z wizerunkami świętych Józefa i Antoniego.

³⁵ Zastosowana w nastawie stylistyka (ornament regencyjny) sugerowałaby jej powstanie w 1. poł. XVIII w.; analiza źródeł archiwalnych wskazuje jednak wyraźnie, że w czasie budowy retabulum ok. 1781 r. musiano posilkować się anachronicznymi już wówczas wzorcami dekoracyjnymi.

Nieco skromniejszą formę nadano dwóm analogicznym nastawom ołtarzy bocznych dedykowanych świętym Marcinowi biskupowi (lewy, południowy – ryc. 5)³⁶ i Antoniemu z Padwy (prawy, północny)³⁷.

Ryc. 5. Mochowo, kościół
pw. św. Marcina, ołtarz boczny, obraz
św. Marcina Biskupa z ok. 1780 r.

Źródło: fot. T.M. Kowalski, 2023 r.

Latem 1781 r. ks. Przedpełski opuścił beneficjum mochowskie³⁸. Budowa kościoła parafialnego była już niemal na ukończeniu: był już poświęcony i czasowo oddany do

³⁶ W polu głównym umieszczono obraz patrona kościoła, zachowany do dziś, w zwieńczeniu (z czasem?) umieszczono obraz św. Alojzego Gonzagi SJ (niekiedy interpretowany jako wizerunek św. Stanisława Kostki); po bokach nastawy umieszczono współczesne ołtarzowi figury świętych Jana Nepomucena i Jana Kantego (? – niezachowany atrybut).

³⁷ Nie zachował się pierwotny obraz św. Antoniego z pola głównego nastawy, dziś znajduje się tu współczesny obraz Miłosierdzia Bożego („Jezu Ufam Tobie”); w zwieńczeniu umieszczono (z czasem?) obraz św. Ignacego Loyoli SJ; nastawę flankują dwie współczesne ołtarzowi figury świętych niewiast: Barbary i Katarzyny (? – niezachowany atrybut).

³⁸ W końcu 1780 r. ks. Przedpełski został mianowany foralnym dziekanem sierpeckim (po śmierci ks. Dionizego Kortesa) wraz z przysługującą mu prepozyturą kościoła szpitalnego Ducha Świętego w Sierpcu, ADP, Ep 73–104, s. 456–457. Nim kolator znalazł i uzgodnił z władzami diecezjalnymi osobę nowego proboszcza, przez niemal pół roku bieżących posług duszpasterskich udzielali przyjeźdni księża: ks. Franciszek Sosnowski z Ligowa i ks. Bartłomiej Palmowski z Bożewa oraz bracia dominikanie z Płocka: o. Tadeusz Chojnowski OP (promotor bractwa różańcowego w Słupi) i o. Melchior Mroczkowski OP (wikariusz i promotor bractwa różańcowego w Orszymowie), zob. ADP, AM nr 697, s. 24–25.

użytku. W latach 1782–1786 proboszczem był ks. Jacek Brzezicki³⁹, który dokończył dzieła budowy nowej świątyni parafialnej. W 1783 r. kościół całkowicie wymalowano oraz uroczystie konsekrowano. Aktu poświęcenia świątyni dokonał sufragan płocki biskup Wojciech Józef Gadowski, a dzień dedykacji kościoła wyznaczono na ósmą niedzielę po uroczystości Zesłania Ducha Świętego⁴⁰.

Dyspozycja przestrzenna nowej mochowskiej świątyni parafialnej przywodzi skojarzenie ze wzniesionym w tym samym czasie przez miejscową kolatorkę Ludwikę Wessel kościołem pw. św. Mikołaja Biskupa w pobliskim Gójsku (konsekrowanym również w 1783 r.), rozebranym w 1903 r.⁴¹ Można przypuszczać, że oba przedsięwzięcia budowlane prowadził ten sam warsztat ciesielski, opierając się na zbliżonym projekcie architektonicznym.

Dalsze wyposażanie świątyni przypadło w udziale dominikaninowi z konwentu płockiego, o. Michałowi Paprockiemu OP⁴², który objął parafię w Mochowie w 1786 r. i pozostał na urzędzie przez ponad ćwierć wieku, aż do swojej śmierci⁴³.

³⁹ M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo...*, t. 7, s. 43–44. Uwaga: w innym opracowaniu ks. M. Grzybowski mylnie podał, że Brzezicki jedynie zastępował na probostwie mochowskim ks. Przedpelskiego i był dominikaninem [!], por. M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo Diecezji Płockiej*, t. 6, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2017, s. 145. Brzezicki przeszedł do Mochowa z nieodległego Gójska, gdzie pracował od 1775 r. (wakujące miejsce zajął tam dominikanin o. Damian Kępiński OP). Do Gójska wrócił po czterech latach pracy w Mochowie, w 1786 r. Choć stan materialny probostwa gójskiego był na poziomie zbliżonym do mochowskiego, to tam kolatorka wybudowała nową plebanię. Brzezicki pozostał w Gójsku do swojej śmierci 5 listopada 1795 r.

⁴⁰ ADP, AV 312, k. 198v–199.

⁴¹ Tamże, k. 181–182v. Zob. też: W. Załuski, *Nowo-zbudowany kościół w Gójsku pod wezwaniem Najświętszego Serca Jezusowego. Szkic historyczno-monograficzny*, Drukarnia K. Miecznikowskiego, Płock 1909, s. 8, 10–11 (tamże fotografia nieistniejącej świątyni); tenże, *Szkic monograficzny kościołów dekanatu rypińskiego diecezji płockiej*, Drukarnia K. Miecznikowskiego, Płock 1909, s. 11–12. Nieco odleglejszym geograficznie, acz zbliżonym formalnie jest także wzniesiony w zbliżonym czasie kościół w Łętowie (pow. płocki), przebudowany w XIX w., zob. K. Wiśniewski, *Nieudana inwestycja? Budowa nowego kościoła w Łętowie w latach 1777–1779 przez benedyktynów płockich*, „Rocznik Mazowiecki” 2007, nr 19, s. 253–254; J.A. Wiśniewski, *Kościół...*, s. 62–63.

⁴² Przekazanie beneficjum duchownemu-zakonnikowi było wbrew deklaracjom kolatora zawartym w protokole wizytacyjnym sprzed 10 lat: „prawo prezentowania jest osób świeckich nie duchownych i zawsze prezentowani bywają księża świeccy nie zakonnici”, ADP, AV 292, k. 12v.

⁴³ Ur. ok. 1734 r. w Ziemi Dobrzyńskiej, wstąpił do toruńskiego konwentu braci kaznodziejów, a pierwszą profesję zakonną złożył w 1753 r. Uzyskał zakonny tytuł lektora świętej teologii. Zmarł w Mochowie 23 lutego 1812 r., został pochowany w kościele parafialnym, zob. ADP, AM nr 700, s. 31; T. M. Kowalski, *Dominikańscy duszpasterze bractwa różańcowego w Tuchowie w XVIII i XIX wieku*, „Tuchowskie Zeszyty Historyczno-Społeczne” 2025, nr 21, s. 95–97. W dokumentach metrykalnych podpisywał się jako *curatus mochoviensis* (nie objął więc formalnie probostwa); niestety z okresu jego pracy w Mochowie nie jest znany żaden protokół wizytacyjny, co znacznie utrudnia odtworzenie obrazu życia duszpasterskiego parafii w tym czasie; wydaje się, że współpraca z kolatorem musiała przebiegać poprawnie, skoro sprawował urząd najdłużej ze wszystkich mochowskich duszpasterzy na przestrzeni XVIII i XIX w.

Materialnym śladem jego działalności było uzupełnienie zakrystii o nowe sprzęty liturgiczne. W 1790 r. zamówił do kościoła nową monstrancję w stylu rokokowym (ryc. 6).

Ryc. 6. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, monstrancja z 1790 r.

Źródło: fot. W. Górski, arch. IZiK UMK w Toruniu.

Dwa kielichy mszalne (w tym jeden sygnowany przez złotnika toruńskiego Karola Magierskiego, ryc. 7).

Ryc. 7. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, kielichy mszalne z 1790 r.

Źródło: fot. W. Górski, arch. IZiK UMK w Toruniu.

Ponadto zlecił renowację późnogotyckiego relikwiarza (wszystkie sprzęty opatrzone zostały inskrypcjami z datą 1790)⁴⁴. Zdaje się, że to również o. Michał Paprocki OP był inicjatorem sprowadzenia do Mochowa obrazu św. Wincentego Ferreriusza (stało się to w pierwszej dekadzie XIX w.⁴⁵). Trudno inaczej jak przynależnością zakonną duszpasterza tłumaczyć osobliwą tematykę obrazu – świętego szczególnie czczonego w zakonie kaznodziejskim, a niemal zupełnie nieznanego poza kontekstem dominikańskim (ryc. 8)⁴⁶.

Obraz z czasem umieszczono w centralnym polu nastawy ołtarza głównego jako obraz zasłonowy przekrywający stary wizerunek Matki Bożej Śnieżnej, gdzie znajduje się do dziś⁴⁷.

⁴⁴ Fototeka IZiK, Mochowo, Monstrancja, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski, sygn. 9001; Fototeka IZiK, Mochowo, Kielich 2, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski, sygn. 9004; Fototeka IZiK, Mochowo, Kielich 3, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski, sygn. 9005; Fototeka ISPAN, Mochowo, Kielichy gładkie, fot. W. Wolny, nr neg. 97894; *Katalog złotnictwa...*, s. 459–460 (nr kat. 340/1, 340/3, 340/4). Kielich Karola Magierskiego (M.F. Woźniak, *Złotnictwo...*, s. 89) skradziono w 2002 r., zob. J. Danieluk, *Włamania do kościołów*, „Tygodnik Płocki” 29 stycznia 2002, nr 5, s. 1, 4. *Katalog zabytków...* wzmiankuje kielich Magierskiego z 1790 r. w kościele filialnym w Żurawinie, zob. KZSP 10/23, s. 29 – być może chodzi o ten sam obiekt.

⁴⁵ W 1809 r. konsekrowano dwa nowe portatyłe do ołtarzy bocznych – być może stało się to w związku z bliżej nam nieznaną inicjatywą sprowadzenia do Mochowa nowego obrazu (może przeznaczonego bezpośrednio do którejś z nastaw ołtarzowych?). Nie wiemy, czy obraz św. Wincentego Ferreriusza został wówczas namalowany, czy o. Paprocki uprzednio sprowadził go np. ze swojego dawnego konwentu w Płocku i należy go traktować jako dominikańskie dziedzictwo pokasacyjne.

⁴⁶ Święty został przedstawiony *en pied*, odziany w habit dominikański i podebraną prawą połą kapy, trzymaną w lewej dłoni. Święty unosi prawą rękę, trzymając krucyfiks, a lewym ramieniem podtrzymuje księgę i kwiat lilii. Na drugim planie obrazu, na lewo od świętego widoczny jest fragment kolumny, a po prawej, na wysokości jego głowy, z nieba wyłania się trąba. Nad głową postaci umieszczony niewielki płomień, zob. Fototeka ISPAN, Mochowo, Ołtarz główny zasuwa, fot. W. Wolny, nr neg. 97887. Obraz malowany na płótnie rozciągniętym na desce, zachował się w ołtarzu do dziś, w złym stanie technicznym. Płótno jest brudne, pochłapane białą farbą olejną, pionowo rozcięte w dolnej partii i poszarpane na krawędziach, werniks jest ściemniały, a mechanizm podnoszenia i opuszczania obrazu nie funkcjonuje. Osobliwa tematyka obrazu pozostawała niezrozumiała już na pocz. XX w.: protokół z 1922 r. określa obraz „przedstawiający według ogólnej opinii świętą Teklę” (z fotografii wnętrza świątyni z 1921 r. wiemy, że z pewnością znajdował się tam rzeczony obraz świętego dominikańskiego, a nie inny; podobne uwagi zapisano w protokołach z 1927, 1935 i 1936 r.; zob. APar, *Księga wizyt*, k. 19v, 25, 33, 38v). Inwentaryzacja zabytków z 1951 r. określiła obraz jako wizerunek św. Klary (zob. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie (dalej: ANID), Spuścizna po Dariuszu Kaczmarzyku (dalej: Teki Kaczmarzyka), b.sygn., Katalog: powiat sierpecki, 1951, k. 9). Dopiero autorki *Katalogu zabytków...* poprawnie zidentyfikowały świętego, datując powstanie obrazu na koniec XVII w., zob. KZSP 10/23, s. 13.

⁴⁷ Po wizytacji w 1909 r. biskup A.J. Nowowiejski w dekrete reformacyjnym nakazywał umieścić na zasuwie nastawy ołtarza głównego wizerunek św. Marcina biskupa, patrona kościoła i parafii, przeniesiony z ołtarza bocznego (zob. APar, *Księga wizyt*, k. 14v). Wizerunku patrona nie przeniesiono; czy to wtedy na zasuwie pojawił się obraz św. Wincentego Ferreriusza, czy był już wcześniej, co chciał zmienić wizytujący parafię biskup?

Ryc. 8. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, ołtarz główny, obraz św. Wincentego Ferreriusza (XVIII w.?)

Źródło: fot. T.M. Kowalski, 2023 r.

Po Żółtowskich dobra w Mochowie wraz z prawem prezenty miejscowego probostwa przeszły najpierw na Witowskich, a od 1797 r. na Zaleskich⁴⁸. Protokół wizytacyjny z 1817 r. informował, że kościół był w „dosyć dobrym” stanie, choć podłoga z desek wymagała naprawy. Wizytator wzmiankował, że zbudowane wraz z nowym kościołem trzy ołtarze są „przyzwoicie utrzymywane”, świątyni przybyły nadto organy i miedziane kotły muzyczne. Komendarzem parafii był w czasie wizytacji ks. Jakub Nidzgorzki⁴⁹. Od 1821 r. rządcą kościoła był ks. Tomasz Jurzyński, proboszcz w sąsiednim Bożewie. Obowiązki parafialne spełniał jako jego wikariusz, rezydujący w Mochowie ks. Mikołaj Chudecki⁵⁰. W 1824 r. wspomniano, że dach kościoła oraz dzwonnica wymagały naprawy. W kolejnych dwóch latach dodano wzmiankę o konieczności odnowienia również okien. W protokole z 1827 r., mimo

⁴⁸ Do 1830 r. dziedziczył tu Józef Zaleski, szambelan, marszałek Obwodu Mławskiego. Po nim majątek przejął jego syn, również Józef, zob. „Kurier Warszawski”, nr 287 z 25 października 1830 r., s. 1498; J. Łempicki, *Herbarz...*, s. 50. W 1823 r. kolatorami mieli być Franciszek Grabski i Florian Żochowski, zob. M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo Diecezji Płockiej, wiek XIX*, t. 3, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2012, s. 61.

⁴⁹ ADP, AV 420, k. 143, 149v.

⁵⁰ ADP, AV 350, k. 110v.

że wnętrze było utrzymane „ochędźnie i porządnie”, to do listy koniecznych napraw dodano zniszczenie ścian zakrystii i podłogi w prezbiterium⁵¹.

W 1828 r. rozpoczęto pierwszy poważny remont drewnianej, już prawie pięćdziesięcioletniej świątyni: zmieniono pokrycie dachu z kleńca na dachówkę, ściany oszalowano oraz podjęto dzieło budowy frontowej wieży kościelnej⁵². Parafią zarządzał wówczas ks. Wawrzyniec Pawlicki (ekszakonnik ze Zgromadzenia Księży Misjonarzy z Mławy). W 1829 r. wieża pozostawała wciąż nieukończona, gdyż jak zaznaczył wizytator – wymagała ona konstrukcyjnych poprawek⁵³. Najpewniej w kolejnym roku była już gotowa⁵⁴. Spisany 13 lat później protokół wspomina o niej: „przystawiona w szczycie przy wielkich drzwiach (...) o trzech kondygnacjach z kopułką i krzyżem w niej, znacznej wielkości”. Druga wieżyczka „z kopułką” znajdowała się pośrodku kościoła i mieściła sygnaturkę. Rozbudowa kościoła o silny wertykalny akcent, jakim była wieża, ożywiła jego dość jednolitą i przysadziłą bryłę⁵⁵.

Wizytator w 1842 r. określił stan zachowania kościoła jako dobry i dodał, że od kilku lat po stronie północnej korpusu nawowego dobudowana była prostokątna w rzucie kaplica boczna. Umieszczony był w niej nowy, czwarty ołtarz, który dedykowano świętej Tekli dziewicy i męczennicy⁵⁶. Wizytator zinwentaryzował również wszystkie relikwie znajdujące się w kościele⁵⁷.

⁵¹ ADP, AV 394, k. 65v, 114, 143, 152.

⁵² Tamże, k. 172.

⁵³ ADP, AV 395, k. 24.

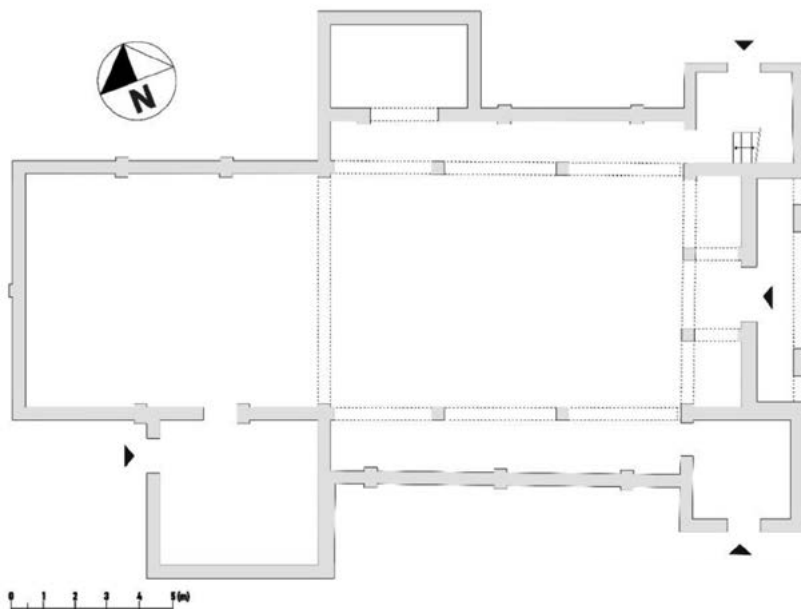
⁵⁴ M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo...*, dz. cyt., t. 3, s. 207.

⁵⁵ Nie mamy żadnych podstaw ikonograficznych, by rekonstruować wygląd frontowej wieży kościoła w Mochowie (została rozebrana w czasie kolejnej przebudowy świątyni), jednak można przypuszczać, że w ogólnym oddziaływaniu wizualnym bryła rozbudowanego kościoła mogła przypominać wzniesiony w latach 1836–1837 kościół pw. św. Jakuba w Imielnicy [dziś część Płocka; rozebrany w 1927 r., znany z zachowanych fotografii, zob. T. Kordala, *Piotr Bontemps (1777–1840) – żołnierz w służbie trzech narodów. Część II*, „Niepodległość i pamięć” 2018, nr 1, s. 35]. Notatka w „Dzienniku Warszawskim” z 1868 r. wzmiankowała „kościół (...) o dwóch wieżyczkach” („Dziennik Warszawski” 24 września 1868, nr 199, s. 1991) – wydaje się, że nie opisano tu istniejącej dziś dwuwieżowej fasady, ale raczej wspomnianą wieżę główną, frontową i mniejszą, sygnaturkową, na kalenicy dachu kościoła.

⁵⁶ ADP, AV 417, k. 40–40v. Kult św. Tekli rozwijał się w Mochowie w XIX w.: oprócz istnienia ołtarza bocznego jej dedykowanego, należy wskazać, że obchodzono również odpust ku jej czci w dniu 13 września (z pewnością w 1817 i 1842 r.). Dawny ołtarz w kaplicy bocznej istniał do początku XX w., kiedy to (między 1903 a 1905 r.) zastąpiono go nową nastawą, w której umieszczono obraz Matki Bożej Żurawińskiej. Nie jest zatem prawdziwą informacją, jakoby kaplica boczna powstała dopiero w czasie przebudowy w 1876 r., zob. J.A. Wiśniewski, *Kościół...*, s. 65.

⁵⁷ Najpierw zapisał te znajdujące się w portatyłach ołtarzy, odnotowując także rok ich umieszczenia oraz nazwisko biskupa, który tego dokonał; i tak w portatylu ołtarza głównego były relikwie św. Pacyfika (1766, bp Kazimierz Rokitnicki), w portatyłach ołtarzy bocznych: św. Benedykta i św. Krystyny (1809, bp Antoni Luboradzki) oraz św. Fortunata (1741, bp Sebastian Dębowski). Oprócz nich odnotował także przechowywane w relikwiarzach szczątki: św. Romualda, św. Kandyda, św. Innocentego, św. Hieronima, św. Demetrii, św. Feliksa, św. Dyzmy, św. Jana z Dukli i św. Justyny, zob. ADP, AV 417, k. 40v.

W czasie osiemnastoletniej pracy w Mochowie ks. Romualda Kierzkowskiego (1866–1884) w ramach szeroko zakrojonej kampanii remontowo-budowlanej nadano świątyni parafialnej formę zachowaną do dziś (ryc. 9).

Ryc. 9. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, rzut przyziemia

Źródło: rys. T.M. Kowalski, 2026 r.

W 1876 r. w miejsce pojedynczej wieży frontowej wzniesiono istniejącą do dziś parawanową fasadę⁵⁸. Zamyślniczy budowniczy polegał na adaptacji wzorców klasycystycznych znanych z murowanej architektury Królestwa Kongresowego, przetransponowanych na materiał drewniany⁵⁹. W przypadku Mochowa przejawiało się to w zaplanowaniu bryły nowej części kościoła – prostopadłościenny blok fasady (wzniesiony w konstrukcji zrębowej) jest nieznacznie szerszy od korpusu nawowego. Jego centralna

⁵⁸ *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1906*, Plociae 1905, s. 167; APar, *Księga wizyt*, k.17v.

⁵⁹ J.A. Wiśniewski, *Kościół...*, s. 35. Z użyciem podobnych snycerskich zabiegów dekoracyjnych zaprojektowano drewniany gmach szkoły ewangelickiej z kaplicą w nieodległym, powiatowym Sierpcu (projekt: Zygmunt Kmita z Mławy, 1885 r.), zob. T. Kowalski, *Szkoła ewangelicka w Sierpcu – krótki rys historii budowlanej*, „Nasze Korzenie. Półrocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 2019, nr 16, s. 42. W czasie kampanii budowlanej w Mochowie obowiązki budowniczego powiatu sierpeckiego pełnił Ludomir Kamiński, zob. K. Grochowska-Iwańska, *Płockie drogi w XIX i na początku XX w.*, „Studia Mazowieckie” 2025, nr 1, s. 91–92.

część została nieznacznie cofnięta, tworząc wgłębny portyk z dwoma, szeroko rozstawionymi graniastymi słupami, dźwigającymi belkowanie (architrav, fryz i gzyms), nad którym umieszczono trójkątny fronton będący ścianą szczytową dachu korpusu nawowego. Zabieg ten nie tylko ożywił lico fasady i rozbił jej płaszczyznowość, ale również zmanifestował istnienie pary kwadratowych w rzucie wież flankujących portyk. Ponad belkowaniem, po obu stronach frontonu umieszczono parę masywnych, cebulastych, ośmiobocznych dachów hełmowych z latarniami, które jeszcze silniej eksponowały dwuwieżowość fasady mochowskiego kościoła (ryc. 10)⁶⁰.

Ryc. 10. Mochowo, kościół
pw. św. Marcina, fasada z 1876 r.

Źródło: fot. W. Turowski, 1921 r.,
arch. MD w Płocku.

⁶⁰ Taki typ dachów, obcy architekturze klasycystycznej, jest być może wynikiem zmiany koncepcji mochowskiej fasady i drugiej fazy jej przebudowy w 1883 r. (?), choć można również przyjąć, że ta niejednorodność stylowa była zaplanowana od początku; z racji braku odpowiednich źródeł, kwestia ta musi pozostać póki co otwarta.

Podobną blokową formę nadano powstałym w zbliżonym czasie klasycyzującym, parawanowym fasadom kościołów w Poniatowie (1861) i Uniecku (1871), przy czym w ich przypadkach wertykalny akcent jest pojedynczy i umieszczony centralnie (gra-

niasta wieża oraz cebulasty hełm z latarnią). Dużo wyraźniej wyodrębnione z lica fasady narożne wieże wybudowano w czasie przebudowy nieodległych względem Mochowa kościoła w Daniszewie (1895)⁶¹ oraz synagogi w Sierpcu (1895)⁶².

Lico fasady kościoła w Mochowie ożywiono czterema wysokimi oknami umieszczonymi w narożach (dwa od wschodu i po jednym od północy i południa), a centralnie umieszczone drzwi główne ujęto w zdobny portal z pilastrami i dwukondygnacyjnym nadświetlem zamkniętym łukiem pełnym (ryc. 11).

Ryc. 11. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, portal główny

Źródło: fot. A. Warczachowska, 2026 r.

⁶¹ J.A. Wiśniewski, *Kościół...*, s. 53–55. Ryszard Brykowski sugerował, że fasada mogła pochodzić z 1868 r., zob. R. Brykowski, *Drewniane dwuwieżowe świątynie w Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1991 nr 1–2, s. 33. Kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Daniszewie wykazywał wiele analogii formalnych z kościołem w Mochowie, przy czym tutaj w dużo bardziej precyzyjny sposób „sklasycyzowano” drewnianą fasadę, nabijając na lico szalunku bogate snycerskie dekoracje inspirowane architekturą klasycystyczną. Wysunięcie wież ku przodowi może sugerować rozwój istniejącej formy fasad, prowadzący do „uwolnienia” przez budowniczych wież z masywnych bloków i przekształcenia ich rzutów w formy niemal alkierzowe. Dla porządku dodajmy, że niepowetowaną stratą dla drewnianej architektury Mazowsza była decyzja o rozbiórce kościoła w Daniszewie w 1994 r. i zastąpieniu go nową, murowaną świątynią.

⁶² W podobny sposób przebudowano w 1893 r. drewnianą synagogę w Gąbinie, dodając do niej cebulaste, barokowe, niemal „kościelne” hełmy (zob. M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa 1996, s. 163–164). Nadawanie przebudowywanym bóżnicom żydowskim „kościelnych” fasad było zapewne wynikiem architektonicznej unifikacji budowli sakralnych na terenie Kongresówki związanej z nadzorem sprawowanym przez gubernialnych i powiatowych architektów i budowniczych. Nie jest zatem nadużyciem zestawienie form fasad kościoła w Mochowie i synagogi w nieodległym Sierpcu, tym bardziej że nic nie stało na przeszkodzie, by obie budowle mógł zaprojektować ten sam budowniczy i wznieść ten sam warsztat ciesielski.

Od północy i południa wprowadzono parę drzwi wejściowych do dwóch krucht, prowadzących do naw bocznych świątyni. Do 1883 r. kontynuowano prace remontowe przy kościele i wówczas ściany obito szalunkiem, który (do wysokości okien) snycersko opracowano, imitując kamienne boniowanie, i pomalowano farbą olejną. Dach pokryto żelazną blachą, a cmentarz przykościelny ogrodzono nowym kamiennym murem⁶³. Odchodzący z parafii w 1884 r. proboszcz nie zdążył sfinalizować odnawiania wnętrza świątyni – 7 lat później „Przegląd Katolicki” donosił, że „kościół milsze czyni wrażenie z zewnętrznego wyglądu, aniżeli wewnątrz (...) nie jest jeszcze przyprowadzony do porządku i ubogo się przedstawia”. Podłoga była drewniana, a z trzech istniejących ołtarzy tylko główny był dostosowany do sprawowania Eucharystii, kaplica boczna była przeznaczona na grób wielkopiątkowy i jak zaznaczył korespondent „niemile się przedstawia”⁶⁴.

Kolejni duchowni zarządzający parafią koncentrowali się na wystroju i wyposażeniu kościoła. Niedługo przed 1905 r. ks. Józef Strojnowski (nie bez związku z ukończoną budową nowego kościoła w Żurawinie i rozwojem tamtejszego ośrodka kultowego) zbudował w kaplicy bocznej ołtarz z klasycystyczną nastawą, w której umieścił kopię obrazu Matki Bożej Żurawińskiej, ozdobioną srebrną koszulką⁶⁵. We wrześniu 1911 r. Dominik Biernacki z Dobrzynia nad Wisłą zbudował w kościele nowe dziewięciogłosowe organy z klasycystycznym prospektem⁶⁶. Za proboszczowania ks. Wacława Gieryszewskiego w 1913 r. gruntownie restaurowano świątynię. Wymieniono szalowanie zewnętrzne oraz wewnętrzne i pomalowano ściany. Polichromię wykonał artysta malarz Aleksander Szredzki z Płocka (ryc. 12)⁶⁷.

⁶³ APar, *Księga wizyt*, k. 2–2v.

⁶⁴ *Wizyta kanoniczna J. Eks. Ks. Biskupa Nowodworskiego, Pasterza Diecezji Płockiej w dekanacie Sierpeckim*, „Przegląd Katolicki” 1891, nr 38, s. 603. Wizytujący parafię w 1891 r. biskup Michał Nowodworski polecił zarządcy parafii, ks. Feliksowi Kozarzewskiemu uzupełnienie paramentów liturgicznych w zakrystii, a dziekanowi sierpeckiemu, ks. Zygmuntowi Ordonowi nakazał sporządzenie pełnego inwentarza kościelnego, według kwestionariusza diecezjalnego. Protokół taki z 1893 r. zachował się w aktach parafialnych, zob. APar, *Księga wizyt*, k. 4–9v.

⁶⁵ APar, *Księga wizyt*, k. 12. Obraz autorstwa malarza Kazimierza Mireckiego został skradziony w 2002 r., zob. J. Danieluk, *Włamania...*, s. 1.

⁶⁶ W.Z. Łyjak, *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od 1818 do 1925 roku*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 2008, s. 168–169, 493.

⁶⁷ Spośród całej dekoracji malarskiej z 1913 r. zachowały się jedynie malowidła na stropie w prezbiterium. Spośród kilkuelementowej kompozycji uwagę zwraca okrągły medalion ze sceną Komunii Świętej udzielanej przez Chrystusa młodzieńcowi w stroju szlacheckim, prezentowanemu przez anioła. Na drugim planie, za zdobioną kotarą widoczna jest panorama płockiego Wzgórza Tumskiego, w dolnej partii obrazu znajduje się sygnatura malarza „Al. Szredzki 1913”. Aleksander Szredzki najpewniej był także autorem malowideł ściennych z 1912 r. w kościele w sąsiednim Bożewie (zob. T. Kowalski, *Dwudziestowieczna restauracja średniowiecznego kościoła pw. św. Andrzeja w Bożewie*, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2019, nr 1, s. 10–11) oraz w Kuczborku-Osadzie (zob. A.J. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie znani i nieznani. Słownik biograficzny*, Książnica Płocka, Płock 2002, s. 585).

Ryc. 12. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, strop w prezbiterium, malowidło A. Szredzkiego z 1913 r.

Źródło: fot. T.M. Kowalski, 2010 r.

Odnowione zostały ławki, konfesjonały, sprzęty zakrystyjne, chrzcielnica i wyposażenie kaplicy bocznej. Odmalowano wszystkie ołtarze, przy czym główny dodatkowo pozłocono, a boczne „odbrązowiono”. W ołtarzu bocznym prawym wykonano niszę wybitą pluszem, w której wstawiono figurę św. Franciszka z Asyżu (ofiara tercjarek), a przed kościołem stanęła nowa, murowana dzwonnica. W 1914 r. kościołowi przybyły nowe stacje drogi krzyżowej (fundacja Smolińskich z Przybojewa)⁶⁸. W czasie I wojny światowej Niemcy zrabowali kościelne dzwony⁶⁹ oraz piszczałki z nowych organów⁷⁰.

Na początku września 1921 r. kościół mochowski wizytował biskup płocki Antoni Julian Nowowiejski. Towarzyszył mu ks. Władysław Turowski, który z polecenia ordynariusza od kilku miesięcy jeździł z komisją wizytacyjną i fotografował budynki kościelne, plebanie oraz zabytkowe obiekty i sprzęt kościelny⁷¹. W Mochowie uwiecz-

⁶⁸ APAr, *Księga wizyt*, k. 15v; *Z parafii Mochowa pod Sierpcem*, „Gazeta Świąteczna” 31 sierpnia 1913, nr 1700, s. 3.

⁶⁹ W 1921 r. w dzwonnicy wisiał tylko jeden, dwa kolejne odlano w 1923 r., zob. APAr, *Księga wizyt*, k. 25. Dzwony te zrabowali Niemcy wiosną 1942 r. Nowe dzwony, istniejące do dziś (imiona: „Królowa Polski” i „Marcin”, odlane w ludwisarni Felczyńskich w Przemyślu) zawieszono dopiero w lipcu 1976 r., zob. APAr, *Kronika kościoła mochowskiego od roku 1936* [brak paginacji] – wpis z lipca 1976 r.

⁷⁰ W.Z. Łyjak, *Organy...*, s. 342. Zrabowano wówczas 19 piszczałek.

⁷¹ T. Kowalski, *Dariusz Kaczmarzyk – pierwszy powojenny inwentaryzator sztuki północnego Mazowsza. Kilka uwag o rękopiśmiennej spuściźnie badacza*, w: *Inwentaryzacja zabytków w Polsce. Dzieje, metody, osiągnięcia*, red. M.F. Woźniak, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 2021, s. 103–104.

nił m.in.: widok bramy triumfalnej przed kościołem, widok fasady, budynek plebanii, trzy widoki wnętrza (ołtarz główny, ołtarz boczny lewy, ołtarz boczny w kaplicy) oraz wspólne ujęcie trzech sprzętów złotniczych (monstrancja, kielich, relikwiarz)⁷².

Stan techniczny ponad 150-letniego kościoła znacząco się pogarszał i ratowano go doraźnymi remontami (m.in. pokrycie dachu blachą żelazną w 1922 r. oraz jego naprawa i malowanie cztery lata później⁷³). Nie wpływały one jednak w większym stopniu na architekturę świątyni, nie zachodziły również większe zmiany w jego wystroju i wyposażeniu. Do lat 60. XX w. na fryzie w górnej części fasady, na osi wejścia głównego umieszczona była inskrypcja: *FUND. 1684 – REST. 1876, 1913. A. M. D. B. V. M. G.*⁷⁴, pojawiła się tam zapewne w dwudziestoleciu międzywojennym⁷⁵.

W 1951 r. z polecenia Biura Inwentaryzacji Zabytków (którego kompetencje z czasem przejął Państwowy Instytut Sztuki) przeprowadzono pierwszą fachową inspekcję obiektów zabytkowych na obszarze powiatu sierpeckiego. Kościół w Mochowie odwiedził adiunkt Muzeum Narodowego w Warszawie Dariusz Kaczmarzyk, który dokonał pierwszej naukowej oceny zabytków zgromadzonych we wnętrzu⁷⁶. Na szczególną uwagę zasługują wspomniane przez Kaczmarzyka artefakty, które nie zachowały się do naszych czasów i nie mamy na ich temat żadnych bliższych informacji, m.in.: szesnastowieczny obraz Koronacji Marii malowany na desce⁷⁷, późnobarokowy obraz św. Tekli, dziewiętnastowieczny obraz Matki Bożej Bolesnej, obraz Matki Bożej z 1870 r.

⁷² APar, *Księga wizyt*, k.17v–18; *Wizyta kanoniczna w dek. Sierpskim i Żuromińskim*, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 1921, nr 11, s. 146. Wspomniane fotografie znajdują się w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Płocku. Do ujęć z Mochowa dołączone są dwa widoki przeprawy przez rzekę Skrwę w miejscowości Choczeń.

⁷³ APar, *Księga wizyt*, k.17v, 23v.

⁷⁴ Inskrypcja widoczna jest na fotografii z 1952 r. (zob. Fototeka ISPAN, Mochowo, fasada, fot. S. Deptuszewski, 1952 r., nr neg. L0000019841) oraz na fotografii z 1962 r. w kronice parafialnej. Na innym zdjęciu fasady z 1970 r. inskrypcji już nie ma (zob. Fototeka ISPAN, Mochowo, fasada, fot. S. Deptuszewski, 1970 r., nr neg. 0000097884).

⁷⁵ Wśród wymienionych dat brakowało tej odnoszącej się do osiemnastowiecznej budowy kościoła, co mogło wpłynąć na zaistniałą pomyłkę w datacji kościoła, później wielokrotnie powielaną (zob. wyżej); dość powiedzieć, że inskrypcja ta powstała w bliżej nieokreślonym czasie, nie ma jej jeszcze na fotografii z 1921 r., fakt ten podważa jej wiarygodność historyczną i użyteczność przy badaniu dziejów kościoła w Mochowie.

⁷⁶ T. Kowalski, *Dariusz Kaczmarzyk...*, dz. cyt., s. 108–110.

⁷⁷ Być może tożsamy ze wspomnianym w protokołach wizytacyjnych kościoła w Żurawinie (z 1822 i 1825 r.) wizerunkiem Trójcy Świętej (w ikonografii temat Koronacji / Tryumfu Marii zwykle łączono z przedstawieniem Trójcy Świętej), który znajdował się w ołtarzu bocznym: „drugi [ołtarz] nowo założony z obrazem SSS. Trójcy” (1822 r.), „drugi ołtarz wyrażający Koronację Matki Boskiej snycerskiej roboty z mensą drewnianą”, zob. ADP, AV 350, k. 119, AV 394, k. 72. O „cennym obrazie koronacji Matki Boskiej z końca XVI w. malowanym na desce” wspomina również przewodnik z 1967 r., zob. J. Sokołowski, J. Żmudziński, *Mazowsze Płockie...*, dz. cyt., s. 237.

(sygnowany przez I. Jasińskiego), późnogotycki rzeźbiony krucyfiks, dwa późnobarokowe krucyfiksy, późnobarokowy żyrandol i kocioł (bęben) muzyczny. Losy tych obiektów pozostają nieznane⁷⁸.

Stan techniczny drewnianej świątyni wciąż wymagał kolejnych remontów. Poważnym przedsięwzięciem były prace prowadzone w 1967 r., gdy wymieniono okna i część belek w ścianie północnej – w tym podwaliny i oczepty oraz pomalowano dach.

We wnętrzu zachodziły nieznaczące zmiany. W 1968 r. ściany kaplicy bocznej pokryto nowymi malowidłami (obrazy świętych Stanisława Kostki i Maksymiliana Kolbego), jako dar matek parafii na 1000. rocznicę chrztu Polski⁷⁹. W kwietniu 1973 r. poświęcony został nowy ołtarz „versus populum” postawiony pośrodku prezbiterium kościoła. Rok później proboszczem został mianowany ks. Franciszek Gal (ekspallotyn z Zakopanego⁸⁰), któremu przyszło w udziale kierować najpoważniejszymi jak dotąd pracami remontowymi kościoła w Mochowie⁸¹.

W 1976 r. podjęto decyzję o gruntownym remoncie świątyni zaplanowanym na rok 1978. Po otrzymaniu zezwolenia od władz państwowych i kościelnych zlecono wykonanie dokumentacji technicznej inż. Stanisławowi Oziębłe z Płocka, a z Wydziałem Budownictwa i Sztuki Sakralnej Kurii Diecezjalnej w Płocku oraz Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków ustalono szczegóły dotyczące zakresu prac. Biskup Płocki ogłosił w całej diecezji zbiórkę na rzecz odbudowy kościoła mochowskiego, nakładając na każdego wiernego polecenie zakupu symbolicznej „cegiełki” w cenie 50 groszy na pokrycie kosztów remontu⁸². W 1977 r. rozpoczęto gromadzenie drewna (zakupiono materiał z lasów koło wsi Zglenice – na wymianę elementów konstrukcji ścian, więźby dachowej i wież oraz z okolic Gostynina – z przeznaczeniem na słupy, lisice, oszalowanie ścian, strop i podłogę). Na cmentarzu przykościelnym zgromadzono ponadto cement, żwir, piasek i kamienie do wymurowania nowych fundamentów oraz sosnowe stemple do rusztowań i stabilizacji konstrukcji.

⁷⁸ ANID, Teki Kaczmarzyka, Katalog: powiat sierpecki, 1951, k. 9.

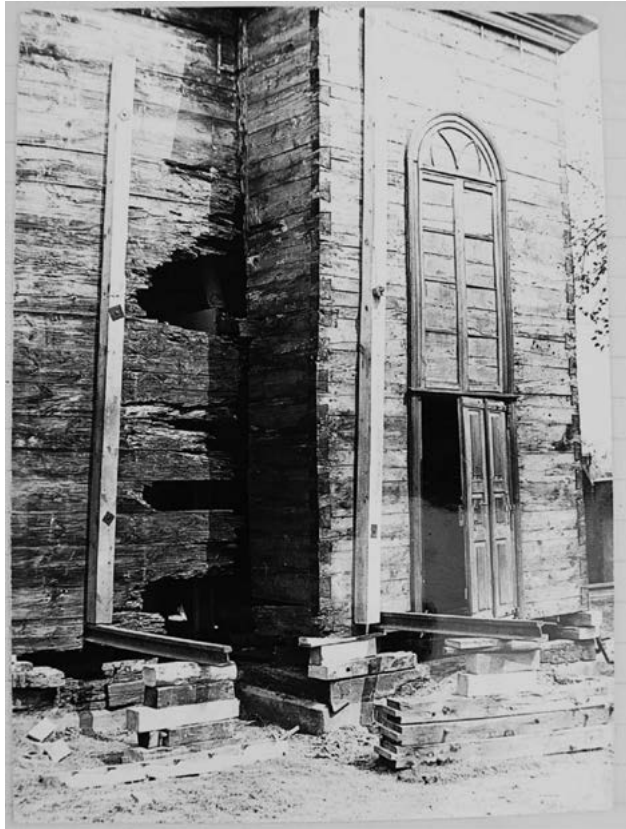
⁷⁹ APar, *Kronika...* [brak paginacji] – wpis z 12 listopada 1968 r.

⁸⁰ M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo Diecezji Płockiej, wiek XX*, t. 1, cz. 1, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2007, s. 181.

⁸¹ A. Warczachowska, *Mochowski kościół z duszą*, „Tłuchowskie Zeszyty Historyczno-Społeczne” 2019, nr 15, s. 52–54.

⁸² W liście wystosowanym do dziekanów dekanatów diecezji płockiej biskup informował o powodach zbiórki: „nasza diecezja posiada parafię Mochowo liczącą 1400 dusz – 300 rodzin, która ma do dyspozycji dwa kościoły: duży drewniany parafialny i mniejszy murowany sanktuarium maryjne w Żurawinie. Niestety, stan drewnianego kościoła w Mochowie jest bardzo zły, grozi mu ruina, trzeba go uratować od zguby. Po dokładnych badaniach stanu drewnianej świątyni i określeniu potrzebnych prac sporządzono kosztorys na milion trzysta tysięcy złotych. Również kościół w Żurawinie wymaga remontu i prac – kosztorys opiewa na 150 tysięcy złotych. Tych prac parafia Mochowo nie jest w stanie sama wykonać. Diecezja musi jej pomóc przy ratowaniu kościoła drewnianego w Mochowie”, zob. APar, *Kronika...* [brak paginacji] – wpis z lutego 1977 r.

17 kwietnia 1978 r. rozpoczęto właściwe prace budowlane. Na czas remontu nabożeństwa przeniesiono do tymczasowej kaplicy, na którą zaadaptowano pomieszczenia organistówki (sali katechetycznej). Rozebrano wszystkie sprzęty kościelne: ołtarze, ławki i organy oraz złożono je w plebańskiej stodole. Dokonano skomplikowanego zabiegu inżynierskiego – za pomocą ręcznych lewarów kościół uniesiono na dziesięciu szynach kolejowych na wysokość ok. 40 cm i wykonano nowe wykopy (120 cm głębokości) i wymurowano w nich nowy fundament z kamiennym oblicowaniem oraz położono nowe, dębowe podwaliny. Wykonano nową betonową posadzkę, na której ułożono drewnianą podłogę. Około 20% belek nośnych w ścianach zostało wymienionych na nowe (ryc. 13)⁸³, wszystkie pozostałe zaimpregnowano, nadto wymieniono na nowe cztery słupy międzynawowe w korpusie, wzniesiono nową emporę organową oraz zbudowano całkowicie nowe wiązanie dachowe. Kościół na nowo oszalowano z zewnątrz i wewnątrz (pozostawiając nienaruszone deski stropowe w prezbiterium pokryte malowidłami z 1913 r.).

Ryc. 13. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, widok od południa – zniszczenia belek ścian korpusu nawowego przy styku z wieżą, po zdjęciu zewnętrznego szalunku

Źródło: fot. F. Gal, arch. parafialne, 1978 r.

⁸³ Ks. Franciszek Gal zapisał w kronice parafialnej, że gdy zdjęto wewnętrzne i zewnętrzne szalunki „ukazał się pełny obraz zniszczenia, szczególnie w ścianach od strony wieży kościoła (...) takie ubytki i dziury w ścianach, że mogły się przedostać do wnętrza nie tylko koty, ale i psy”, zob. APAr, *Kronika...* [brak paginacji] – wpis z kwietnia 1978 r. Kierownikiem robót został Tadeusz Świtalski, cieśla z Brochocina k. Płocka, głównymi budowniczymi byli miejscowi parafianie: Jan Pawlikowski, Edward Miśkiewicz i Andrzej Peda.

Dokonano również istotnych zmian w bryle kościoła – w miejsce starej pobudowano nową, obszerniejszą zakrystię (ryc. 14) oraz przebudowano fasadę. Jej stan techniczny określono jako katastrofalny i podjęto decyzję o całkowitej rozbiórce obu wież oraz odbudowie z nowego materiału.

Ryc. 14. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, widok od południowego zachodu

Źródło: fot. T.M. Kowalski, 2009 r.

Przy tej okazji podwyższono fasadę o ok. 80 cm – dawny fryz belkowania zastąpiono pionowo szalowaną ścianką (ryc. 15).

Zaburzona została w ten sposób proporcja porządku architektonicznego zastosowanego w pierwotnej fasadzie z 1876 r. Jej klasycyzujący charakter utracony został również przez likwidację dekoracyjnego boniowania w dawnym szalunku i zastąpienie go zwykłymi deskami o znacznie mniejszej szerokości⁸⁴. Ściany wzmocniono lisicami, które snycersko opracowano na kształt pilastrów⁸⁵. Dachy pokryto nową blachą

⁸⁴ Okoliczności tej niezrozumiałej decyzji konserwatorskiej wyjaśniał proboszcz w odpowiednim zapisie w kronice parafialnej z czerwca 1978 r.: „nawiązując do pierwotnego stanu – przed pierwszym remontem prawdopodobnie pod koniec XVIII w. (sic!) – podstawy pod kopułami wież i więźbą dachową w kalenicy, za zgodą Kurii, podwyższono o 80 cm, dzięki temu fasada kościoła nabrała właściwych proporcji i korzystniejszego wyglądu (sic!)”, zob. APar, *Kronika...* [brak paginacji] – wpis z czerwca 1978 r.

⁸⁵ Wprawdzie opracowano je snycersko, nadając im formę pilastrów, jednak bez dbałości o kompozycyjne zasady porządków architektonicznych i rozmieszczając je w dość swobodnych odstępach. Należy podkreślić, że dla kościoła mochowskiego jest to element nowy, nieuzasadniony historycznie.

cynkową, zamontowano nowe okna i drzwi, a do wnętrza sprawiono nowe żyrandole, kinkiety i nową wieczną lampę przy głównym ołtarzu. Remont kościoła zakończono w listopadzie 1980 r.⁸⁶ Od tego czasu podejmowane są bieżące naprawy zabytkowej świątyni.

Ryc. 15. Mochowo, kościół pw. św. Marcina, fasada, widok od wschodu

Źródło: fot. A. Warzachowska, 2026 r.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza źródeł archiwalnych oraz zachowanego materiału zabytkowego pozwala na jednoznaczną weryfikację i korektę powszechnie funkcjonującego datowania drewnianego kościoła parafialnego w Mochowie. W świetle przytoczonych dowodów należy odrzucić tezę, jakoby obecna bryła świątyni pochodziła z 1684 r.

⁸⁶ APar, Złota księga pamiątkowa parafii Mochowo założona w 1976 r. [brak paginacji] – wpis z 16 listopada 1980 r. W końcu kwietnia 1980 r. ks. Franciszek Gał został mianowany proboszczem w Gliniojecku, a probostwo mochowskie objął ks. Kazimierz Kaczorowski.

Budowla z końca XVII w., ze względu na katastrofalny stan techniczny, została całkowicie rozebrana w drugiej połowie XVIII stulecia. Istniejący do dziś kościół został wybudowany *de novo* w latach 1779–1780 z inicjatywy kolatora Teofila Żółtowskiego i ks. Józefa Przedpeńskiego.

Badania nad dziejami architektonicznymi mochowskiego kościoła ukazują jego dynamiczną ewolucję. Najistotniejszą z perspektywy historii sztuki zmianą było nadanie świątyni w 1876 r. parawanowej, klasycyzującej fasady, stanowiącej interesujący przykład transpozycji wzorców architektury murowanej Królestwa Kongresowego na materiał drewniany. Niestety, w wyniku szeroko zakrojonych prac remontowych z lat 1978–1980 pierwotne proporcje (m.in. poprzez podwyższenie fasady) i klasycyzujący detal dawnego szalunku uległy zaburzeniu i utracie.

Znamienny jest również los wyposażenia świątyni, które narastało warstwowo przez stulecia, przenoszone z kolejnych, ustępujących sobie budowli. Wnętrze kościoła kryje w sobie zabytki o wyjątkowej wartości historycznej i artystycznej, począwszy od najstarszego, późnogotyckiego relikwiarza, poprzez siedemnastowieczny wizerunek Matki Bożej Śnieżnej umieszczony w późnobarokowej nastawie ołtarzowej, aż po ślady duszpasterstwa braci dominikanów, manifestujące się m.in. w nietypowej dla świeckich parafii ikonografii św. Wincentego Ferreriusza.

Wyzwaniem dla pełnego oglądu dziedzictwa materialnego mochowskiej parafii jest bezpowrotna utrata części ruchomego wyposażenia. Inwentaryzacja z 1951 r. wymieniała wiele cennych artefaktów (m.in. szesnastowieczny obraz Koronacji Marii, rzeźbiony późnogotycki krucyfiks), których losy pozostają dziś nieznane. Stanowi to wyraźny postulat badawczy dla kolejnych dociekań – w szczególności pogłębionych kwerend, które mogłyby rzucić światło na miejsce zdeponowania zaginionych obiektów. Przyszłe analizy powinny również zmierzać do ostatecznego wyjaśnienia niejasności wokół postaci Marcina Michowskiego, wzmiankowanego jako fundatora kościoła z 1684 r.

Podziękowania

Wyrazy należnego podziękowania za pomoc w uzupełnieniu źródeł, bibliografii i materiału ilustracyjnego do niniejszego opracowania zechcą przyjąć: Agata Warczachowska, Ewa Furmańska (IS PAN), Monika Kowalik (MWKZ w Płocku), Wiktor Binnesel (WSzP UMK w Toruniu), Łukasz Halida (IJP PAN w Krakowie), ks. Bartosz Leszkiewicz (AD w Płocku) i ks. Grzegorz R. Mierzejewski (proboszcz parafii w Mochowie w latach 2010–2018).

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Diecezjalne w Płocku

Acta Episcopalia: 2; 73–104.

Acta Visitationis: 5; 9; 258; 262; 292; 308; 312; 350; 394; 395; 417; 420.

Akta metrykalne: 693; 694; 697; 700.

Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie

Spuścizna po Dariuszu Kaczmarzyku, b. sygn., Katalog: powiat sierpecki, 1951.

Archiwum Parafii w Mochowie

Kronika kościoła mochowskiego od roku 1936 [brak paginacji].

Księga wizyt [1891–1978].

Złota księga pamiątkowa parafii Mochowo założona w 1976 r. [brak paginacji].

Fototeka Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Mochowo, fasada, fot. S. Deptuszewski, 1952 r., nr neg. L0000019841.

Mochowo, fasada, fot. S. Deptuszewski, 1970 r., nr neg. 0000097884.

Mochowo, Kielichy gładkie, fot. W. Wolny, nr neg. 97894.

Mochowo, Mensa ołtarzowa – antependium rzeźbione, fot. W. Wolny, nr neg. 97885.

Mochowo, Obraz Matki Boskiej Śnieżnej, fot. W. Wolny, nr neg. 97886.

Mochowo, Ołtarz główny zasuwa, fot. W. Wolny, nr neg. 97887.

Mochowo, Relikwiarz szafkowy, fot. W. Wolny, nr neg. 97895, 97896.

Fototeka Złotnictwa Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu

9001, Mochowo, Monstrancja, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski.

9004, Mochowo, Kielich 2, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski.

9005, Mochowo, Kielich 3, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski.

9007, Mochowo, Relikwiarz, Karta ewidencyjna złotnictwa, oprac. M. Woźniak, fot. W. Górski.

Źródła drukowane

Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis plocensis. Tom III (1853–1875), oprac. M.M. Grzybowski, Płock 2015.

Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1906, Plociae 1905.

Materiały do dziejów Ziemi Płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII w., cz. 1, oprac. M.M. Grzybowski, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 1981.

Waelki C.P., *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. 1, *Das Bisthum Culm unter dem deutschen Orden 1243–1466*, Commissionsverlag von Theodor Berling, Danzig 1885.

Opracowania

- Brykowski R., *Drewniane dwuwieżowe świątynie w Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1991, nr 1–2, s. 27–51.
- Cieśla-Reinfussowa Z., *Materiały do sztuki ludowej Mazowsza Płockiego*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1953, t. 7, z. 1, s. 38–55.
- Diecezja Płocka. Struktura personalno-administracyjna (stan z dnia 1 października 1977 r.)*, red. W. Lis, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1978.
- Gąsiorowski P.B., *Sierpeckie „naj”*, w: *Ziemia sierpecka znana i nieznana. Przewodnik historyczno-krajoznawczy*, t. 2, red. Z. Dumowski, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc 2015, s. 27–35.
- Gąsiorowski P.B., *Tradycja Mazowsza. Powiat sierpecki. Przewodnik subiektywny*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, Agencja Wydawnicza Egros, Warszawa 2013.
- Grochowska-Iwańska K., *Płockie drogi w XIX i na początku XX w.*, „Studia Mazowieckie” 2025, nr 1, s. 49–103.
- Gronowski M.T., *Matka Boża Śnieżna (Sancta Maria Maior/Salus Populi Romani) w Polsce. Prolegomena do badań nad rozwojem kultu i wizerunków*, „Kościoł w Polsce. Dzieje i kultura” 2018, nr 17, s. 197–264.
- Grzybowski M.M., *Duchowieństwo Diecezji Płockiej*, t. 6, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2017.
- Grzybowski M.M., *Duchowieństwo Diecezji Płockiej*, t. 7, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2019.
- Grzybowski M.M., *Duchowieństwo Diecezji Płockiej*, t. 9, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2022.
- Grzybowski M.M., *Duchowieństwo Diecezji Płockiej, wiek XIX*, t. 3, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2012.
- Grzybowski M.M., *Duchowieństwo Diecezji Płockiej, wiek XX*, t. 1, cz. 1, P.P.-H. „Drukarnia”, Płock 2007.
- Inwentaryzacja krajoznawcza województwa warszawskiego*, red. J. Żmudziński, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze – Okręg Mazowiecki, Warszawa 1969.
- Jurkowlaniec G., *Kopie wizerunku Matki Boskiej Śnieżnej w epoce nowożytnej*, w: *Barok polski wobec Europy. Sztuka przekładu. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej w Warszawie, 15–17 września 2003 r.*, red. A. Nowacka-Jeżowa, M. Prejs, Wydawnictwo Anta, Warszawa 2005, s. 222–240.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, z. 15: *Okolice Płocka*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1992.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, z. 23: *powiat sierpecki*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Pracownia Inwentaryzacji Zabytków, Warszawa 1971.
- Katalog złotnictwa w zbiorze dokumentacji specjalistycznej Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, oprac. M. Gradowski, M. Pielas, cz. I, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2006.
- Kordala T., *Piotr Bontemps (1777–1840) – żołnierz w służbie trzech narodów. Część II, „Niepodległość i pamięć”* 2018, nr 1, s. 15–48.
- Kornecki M., *Matka Boska Polska. Adaptacja i rozpowszechnienie typu ikonograficznego obrazu Matki Boskiej Śnieżnej od XVI do XVIII wieku*, w: *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 3,

- Kultura artystyczna* (seria: *Dzieje Lubelszczyzny*, 6), red. T. Chrzanowski, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin 1992, s. 365–398.
- Kowalski T.M., *Dominikańscy duszpasterze bractwa różańcowego w Tłuchowie w XVIII i XIX wieku*, „Tłuchowskie Zeszyty Historyczno-Społeczne” 2025, nr 21, s. 87–99.
- Kowalski T., *Dariusz Kaczmarzyk – pierwszy powojenny inwentaryzator sztuki północnego Mazowsza. Kilka uwag o rękopiśmiennej spuściźnie badacza*, w: *Inwentaryzacja zabytków w Polsce. Dzieje, metody, osiągnięcia*, red. M. F. Woźniak, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 2021, s. 99–110.
- Kowalski T., *Dwudziestowieczna restauracja średniowiecznego kościoła pw. św. Andrzeja w Bożewie*, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2019, nr 1, s. 3–13.
- Kowalski T., *Szkoła ewangelicka w Sierpcu – krótki rys historii budowlanej*, „Nasze Korzenie. Półrocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 2019, nr 16, s. 42–46.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne* (seria: *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, t. 6, red. J. Kłoczowski), Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL, Wydawnictwo KUL, Lublin 2004.
- Łempicki J., *Herbarz szlachty powiatu sierpeckiego* (seria: *Herbarz mazowiecki*, t. 4), red. Z. Dumowski, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc 2008.
- Łyjak W.Z., *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od 1818 do 1925 roku*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 2008.
- Mazowieckie kościoły drewniane*, red. B. Jezierska, R. Nadolny, Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków, Warszawa 2009.
- Nowacki J., *Z dziejów kultu św. Wojciecha w Polsce*, w: *Święty Wojciech w polskiej tradycji historyograficznej. Antologia tekstów*, red. G. Labuda, Warszawa 1997, s. 229–267.
- Nowowiejski A.J., *Płock. Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej i wydrukowana r. 1917*, Płock 1917.
- Nycek J.B., *Architektura miasta Sierpca i powiatu sierpeckiego*, Wydawnictwo Marow, Płock 2016.
- Nycek J.B., *Gmina Mochowo. Przyroda. Dzieje. Społeczeństwo*, Wydawnictwo Marow, Płock 2014.
- Ogończyk-Żółtowski F., *Monografia rodu Żółtowskich herbu Ogończyk*, Warszawa 1914.
- Pacuski K., *Stefan Goły z Miszewa i Szczytina h. Prus (zm. ok. 1484)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 43/2, Warszawa–Kraków 2005, s. 167–169.
- Papierowski A.J., Stefański J., *Płocczanie znani i nieznani. Słownik biograficzny*, Książnica Płocka, Płock 2002.
- Piechotkowie M. i K., *Bramy nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa 1996.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1885.
- Sokołowski J., Żmudziński J., *Mazowsze Płockie. Przewodnik Turystyczny*, Sport i turystyka,

Warszawa 1967.

- Starowolski S., *Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum*, Cracoviae 1655.
- Szałygin J., Wiśniewski J.A., *Materiały do katalogu drewnianego budownictwa sakralnego na Mazowszu*, „Mazowsze” 1994, nr 3, s. 7–104.
- Warczachowska A., *Mochowski kościół z duszą*, „Tłuchowskie Zeszyty Historyczno-Społeczne” 2019, nr 15, s. 51–57.
- Wiśniewski J.A., *Kościół drewniany Mazowsza*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków 2016.
- Wiśniewski K., *Nieudana inwestycja? Budowa nowego kościoła w Łętowie w latach 1777–1779 przez benedyktynów plockich*, „Rocznik Mazowiecki” 2007, nr 19, s. 252–261.
- Woźniak M.F., *Złotnictwo sakralne Prus Królewskich. Studium typologiczno-morfologiczne*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012.
- Zakrzewski A., *Przewodnik po dekanacie tłuchowskim*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2005.
- Załuski W., *Nowo-zbudowany kościół w Gójsku pod wezwaniem Najśłodszego Serca Jezusowego. Szkic historyczno-monograficzny*, Drukarnia K. Miecznikowskiego, Płock 1909.
- Załuski W., *Szkic monograficzny kościołów dekanatu rypińskiego diecezji plockiej*, Drukarnia K. Miecznikowskiego, Płock 1909.
- Żebrowski T., *Sierpc w średniowieczu i XVI wieku*, w: *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Towarzystwo Naukowe Płockie, Urząd Miejski w Sierpcu, Sierpc 2003, s. 83–123.
- Żebrowski T., *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1976, s. 12–13.

Prasa

- Danieluk J., *Włamania do kościołów*, „Tygodnik Płocki” 29 stycznia 2002, nr 5, s. 1, 4.
- „Dziennik Warszawski” 24 września 1868, nr 199, s. 1991.
- „Kurier Warszawski” 25 października 1830, nr 287, s. 1498.
- Wizyta kanoniczna dekanatu sierpskiego dopełniona przez J. Eksc. ks. Biskupa Kossowskiego w miesiącach sierpniu i wrześniu r.b., „Przegląd Katolicki” 1886, nr 52, s. 825–827.
- Wizyta kanoniczna J. Eks. Ks. Biskupa Nowodworskiego, Pasterza Diecezji Płockiej w dekanacie Sierpeckim, „Przegląd Katolicki” 1891, nr 38, s. 602–603.
- Wizyta kanoniczna w dek. Sierpskim i Żuromińskim, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 1921, nr 11, s. 141–146.
- Z parafii Mochowa pod Sierpcem*, „Gazeta Świąteczna”, nr 1700, s. 3.